

Speciale:

"De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra
jernalderens rituelle kontekster"

("The Dead Warriors: A comparative analysis of human bone material in Iron Age ritual
contexts")

Af:

Pernille Mosholm Boye Thulstrup,

Cand.Mag. i Religionsvidenskab,

Aarhus Universitet 2013.

De Døde Krigere:

En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

The Dead Warriors: A comparative analysis of human bone material in Iron Age ritual contexts

INDHOLD	.	.	.	.	.	.	s. 1
INDLEDNING	.	.	.	.	.	.	s. 3
1. ALKEN ENGE	.	.	.	.	.	.	s. 6
1.1. Udgravningerne	.	.	.	.	.	.	s. 6
1.2. Genstandene	.	.	.	.	.	.	s. 7
2. ILLERUP ÅDAL - "DEN HELLIGE DAL"	.	.	.	.	.	.	s. 11
2.1. Frugtbarhedsofferfundet ved Forlev Nymølle	.	.	.	.	.	.	s. 11
2.2. Krigsbytteofferfundet i Illerup Ådal	.	.	.	.	.	.	s. 14
3. FUND AF "KRIGERKNOGLER" I EUROPA	.	.	.	.	.	.	s. 18
3.1. Storbritannien	.	.	.	.	.	.	s. 18
3.1.1. Danebury	.	.	.	.	.	.	s. 19
3.2. Andre former for "begravelse"	.	.	.	.	.	.	s. 20
3.2.1. Grubebegravelses-traditionen	.	.	.	.	.	.	s. 20
3.2.2. Excarnation	.	.	.	.	.	.	s. 22
3.3. Frankrig	.	.	.	.	.	.	s. 22
3.3.1. Gournay-sur-Aronde	.	.	.	.	.	.	s. 23
3.3.2. Ribemont-sur-Ancre	.	.	.	.	.	.	s. 25
3.4. Tyskland	.	.	.	.	.	.	s. 28
3.4.1. Kalkriese	.	.	.	.	.	.	s. 28
3.4.2. Tollense	.	.	.	.	.	.	s. 31
4. KILDERNE	.	.	.	.	.	.	s. 31
4.1. De arkæologiske materielle kilder	.	.	.	.	.	.	s. 32
4.2. De klassiske tekstlige kilder	.	.	.	.	.	.	s. 33
5. DEFINITION AF RELIGION	.	.	.	.	.	.	s. 37
5.1. Den Anden Verden	.	.	.	.	.	.	s. 37
5.2. Dødsriger	.	.	.	.	.	.	s. 38
5.3. Gravgoods	.	.	.	.	.	.	s. 39
6. DEFINITION AF ET OFFER	.	.	.	.	.	.	s. 40
6.1. Ritualer	.	.	.	.	.	.	s. 41
6.2. Sacrifice vs. offering	.	.	.	.	.	.	s. 41
6.3. Transformationen af et offer	.	.	.	.	.	.	s. 42

7. DE DANSKE VÅDOMRÅDER SOM HELLIGDOMME	.	.	s. 43
7.1. De klassiske kilder om germanernes helligdomme	.	.	s. 44
7.2. Keltiske helligdomme	.	.	s. 45
8. HOVEDKULT & HOVEDJAGT	.	.	s. 46
8.1. De klassiske kilder om hovedjagt	.	.	s. 47
8.2. Hovedkult i Frankrig	.	.	s. 48
8.3. Hovedkult i Storbritannien	.	.	s. 49
8.4. Hovedkult i det øvrige Europa	.	.	s. 50
8.5. Fjender eller frænder?	.	.	s. 51
9. MENNESKEOFRING	.	.	s. 52
9.1. De klassiske forfattere om menneskeofring	.	.	s. 53
9.2. Hvem blev ofret?	.	.	s. 55
9.3. Behandlingen af de døde	.	.	s. 57
9.3.1. "Overkill"	.	.	s. 57
9.3.2. Fratagelse af de dødes status	.	.	s. 58
9.3.3. De døde som trofæer	.	.	s. 59
10. KONKLUSION	.	.	s. 60
LITTERATUR	.	.	s. 63

Bilag 1:	English abstract
Bilag 2:	Kontaktoplysninger på ansvarlige ved udgravningen af Alken Enge
Bilag 3:	Mossøs placering, Østjylland, Danmark & Placering af fundpladserne i Illerup Ådal
Bilag 4:	Gennemgang af dyreknoget fra SBM 1028 Vædebro (FHM 4296/9)
Bilag 5:	Placering af krigsbytteofferpladser
Bilag 6:	Placering af fundpladser med "krigerknoget" i Europa
Bilag 7:	Plan over pladsen ved Gournay-sur-Aronde
Bilag 8:	Plan over pladsen ved Ribemont-sur-Ancre
Bilag 9:	Komparativ fundsituation mellem Alken Enge & Tollense-dalen
Bilag 10:	Udvalgte uddrag af klassiske tekstlige kilder
Bilag 11:	Kronologisk oversigt over frugtbarhedsofringer, menneskeofringer & krigsbytteofringer
Bilag 12:	Pensum

INDLEDNING

Vi har inden for religionsvidenskaben et forholdsvist begrænset kendskab til jernalderens religion i Danmark. Jernalderens religion er dog ikke mindre vigtig end religionen i andre perioder af den europæiske fortid, da den, ligesom andre historiske tidsafsnit, ligger til grund for nutiden, og ikke mindst for nutidens opfattelse og brug af fortiden. Denne opgave udspringer derfor bl.a. af en mangel på forskning inden for religionen i jernalderen i Danmark. Denne periode er primært behandlet ud fra de verdensberømte moselig, men mange andre genstande og hidtil uomtalte mennesker endte i de danske moser i denne periode.

Min hensigt med denne opgave er at forsøge at drage en række konklusioner om jernalderens rituelle praksis, først og fremmest i det danske område, men også i et bredere europæisk perspektiv. Opgavens resultater skal bidrage til at kaste lys på behandlingen af, og kulten omkring, de døde udenfor den normative begravelsespraksis, og derved på jernalderens religion i det germanske og det keltiske område generelt.

Jeg har valgt at lade humant knoglemateriale¹ være det primære omdrejningspunkt for opgaven. Dette valg skyldes, ud over at begrænse og overskueliggøre det empiriske materiale, et ønske om at komme så tæt på det egentlige jernaldermenneske som overhovedet muligt. Genstande og tekster, der relaterer sig til disse mennesker, vil også komme til at spille en yderst vigtig rolle i opgaven.

Denne opgave tager udgangspunkt i den igangværende udgravning af Alken Enge nær Skanderborg, som beskrives i det første afsnit. I mosen ved Alken Enge, er der bl.a. fundet et stort antal humane knogler, dyrekogler, keramik, bearbejdet træ og en mindre mængde af våben. Pladsen er unik i sin fundsammensætning, og jeg har derfor forsøgt at lokalisere pladser i Europa, hvor elementer, som kan have relevans for tolkningen af fundet i Alken Enge, er til stede. Jeg vil altså primært gribe opgaven an ved en komparativ analyse mellem Alken Enge fundpladsen og andre fundpladser fra jernalderens Europa, hvor humant skeletmateriale er fundet under mere eller mindre unormale omstændigheder.

Alken Enge er blot en enkelt ud af flere fundpladser i området, der er kendt som Illerup Ådal. Yderligere to fundpladser er lokaliseret her. Den første, kendt som Forlev Nymølle, kan betegnes som en frugtbarhedsofferplads og den anden, der normalt blot benævnes Illerup Ådal, betegnes som en krigsbytteofferplads. Jeg finder Alken Enges geografiske kontekst yderst relevant, når det kommer til tolkningen af pladsen, hvorfor jeg i det andet afsnit har valgt at se nærmere på de netop nævnte

¹ Jeg har valgt at benytte betegnelsen "humant knoglemateriale", "humane knogler", etc., på lige fod med "menneskeligt knoglemateriale", "menneskelige knogler", etc. i denne opgave. Grunden til dette valg er, at det er den betegnelse, som oftest benyttes inden for arkæologien og den biologiske antropologi, både i Danmark og den engelsktalende verden, når der henvises til skeletmateriale fra mennesker.

pladser, samt deres karakteristik som henholdsvis frugtbarhedsofferplads og krigsbytteofferplads.

Tredje afsnit er en gennemgang af de, til Alken Enge, komparative fundpladser på europæisk plan. Pladserne er primært valgt ud fra deres mængde af humant knoglemateriale, muligvis fra krigere, nedlagt i jernalderen under unormale omstændigheder, samt kvantiteten og kvaliteten af foretagne undersøgelser. Første område der behandles, er Storbritannien, med Danebury som primære fokus. Efter dette afsnit vil jeg tage en kort afstikker og behandle et par ikke-normative "begravelsesformer", vi ser i det europæiske område i jernalderen, og som muligvis kan supplere forklaringen af fundomstændighederne for humant skeletmateriale. De to udvalgte "begravelsesformer" er hhv. den såkaldte grubebegravelses-tradition og exanation. Efter dette følger en beskrivelse af fundpladserne Gournay-sur-Arond og Ribemont-sur-Ancre i Frankrig samt Kalkriese og Tollense i det tyske område. Ud over de allerede nævnte grunde til at vælge disse pladser repræsenterer de både germanske såvel som keltiske områder. En af mine formodninger er, at de linjer vi hidtil har trukket op mellem hhv. det germanske og det keltiske område, ikke nødvendigvis er så tydelige, som det ofte bliver fremstillet, i hvert tilfælde hvad rituel offerpraksis angår, hvilket denne gennemgang forhåbentlig vil bidrage til at illustrere. Grunden til, at jeg har valgt at benytte den komparative analyse som metode, er bl.a., at de konklusioner som jeg igennem opgaven vil komme frem til, fx omkring de offerritualer, der har fundet sted ved Alken Enge og ved de øvrige europæiske jernalderpladser, vil blive draget ud fra et større empirisk materiale, og sikkerheden for, at disse konklusioner er valide, bliver herved større.

I fjerde afsnit behandler jeg de kilder, der benyttes i denne opgave og inden for forskningen i jernalderen generelt. Der er to grupper af kildemateriale tilgængeligt for arbejdet med forhistorisk religion. Den første gruppe består af det arkæologiske genstandsmateriale, som vi er i fysisk besiddelse af, og den anden gruppe består af tekster skrevet af forfattere fra det klassiske Grækenland og Romerrige. På trods af, at jeg tilhører den religionsvidenskabelige disciplin, er jeg tilhænger af en bred tværfaglig tilgang, hvor tekstlige så vel som materielle kilders potentiale bliver udnyttet. Det begrænsede skriftlige kildemateriale og de stiltiende genstande, samt det faktum, at jeg her beskæftiger mig med en forhistorisk periode og religion, betyder desværre, at endegyldige og sikre konklusioner vil blive svære at fremføre.

I det femte afsnit giver jeg en introduktion og definition af centrale temaer inden for den religionsvidenskabelige verden, som optakt til at sætte de arkæologiske og tekstlige kilder ind i en bredere religionsvidenskabelig kontekst. Da begrebet "religion" hurtigt kan blive et noget abstrakt fænomen, har jeg valgt at fokusere på oppositionsbegreberne "den anden verden" kontra "denne verden", som en måde at definere religion på. Forestillingerne om den anden verden er mange, men ofte forekommer det, at de dødes rige falder sammen med gudernes rige. Derfor har jeg valgt at se nærmere på de germansk-keltiske forestillinger om de dødes rejse til den

anden eller næste verden, samt hvilken betydning de genstande de fik med sig i graven kan have haft.

I sjette afsnit, i forbindelse med diskussionen af, hvorvidt de døde krigere skal opfattes som ofre eller ej, finder jeg det relevant at tydeliggøre, hvad der reelt ligger i termen "offer". Da man kan anse en offerhandling som et ritual, vil jeg kort skitsere, hvad der ligger i dette begreb, for derefter at se nærmere på selve definitionen af et offer, samt hvad der kræves, for at en genstand eller et væsen kan betegnes som et sådant.

I syvende afsnit diskuterer jeg muligheden for at opfatte de danske vådområder som helligdomme. Her ser jeg bl.a. på den kontinuerlige ofring, som foregik i disse områder samt på de klassiske kilders beskrivelser af de germanske såvel som de keltiske helligdomme.

En ting, som især kan findes ved de keltiske helligdomme indholdene humant skeletmateriale, er et fokus på menneskelige hoveder og kranier. Derfor er det ottende afsnit tilegnet en diskussion af dette hovedkults-fænomen med udgangspunkt i de i 3. afsnit gennemgåede fundpladser samt perspektivering fra et par yderligere pladser fra jernalderens Europa. Hensigten med dette afsnit er, at undersøge, hvorvidt denne keltiske praksis også kan spores inden for det germanske område.

Da vi absolut ikke kan afvise, at knoglerne fundet i Alken Enge eller ved de andre beskrevne jernalderpladser er resultatet af menneskeofringer, ser jeg i opgavens niende afsnit nærmere på denne praksis. "Menneskeofring" er et vidt begreb, og jeg har derfor valgt at undersøge, hvad de tekstlige klassiske kilder har at sige om emnet. Derefter ser jeg nærmere på, hvilken type personer, der var mulige kandidater til at blive ofret, og hvordan de blev behandlet. Herunder bliver emner som "overkill", fratagelse af de dødes status, og de døde som trofæer, belyst og diskuteret.

Slutteligt vil jeg i afsnit ti opsummere de konklusioner, som jeg igennem opgaven er nået frem til.

1. ALKEN ENGE¹

Denne opgave tager udgangspunkt i den igangværende udgravning af Alken Enge, hvorfor jeg finder det mest hensigtsmæssigt at starte med en præsentation af denne lokalitet.

1.1. UDGRAVNINGERNE

Opdagelse af fundpladsen

Fundpladsen Alken Enge, eller Vædebro, som stedet indtil for nylig blev kaldt, er en lokalitet, beliggende i Illerup Ådal, vest for Skanderborg i Østjylland. Den ca. 5 km lange ådals-strækning blev dannet efter sidste istid, hvor materiale fra morænebakker blev skyllet ud i en op til 25 m dyb sø, hvilket bevirkede, at søen blev omdannet til en række af mindre søer, knyttet sammen af et vandløb. Efterfølgende er disse søer blevet omdannet til mose, og det meste af området henligger i dag som eng (Ilkjær 2003a, 14; Andersen 1956, 12f).

Det er også i denne ådal, at det berømte våbenofferfund er gjort, hvilket jeg kommer nærmere ind på i andet afsnit. Første etape af dette våbenofferfund blev udgravet i 1950-56 af Harald Andersen, og dagen før denne udgravning sluttede, blev det oplyst arkæologerne, at der var blevet gjort et nyt fund i den del af ådalen, hvor Illerupåen løber ud i Mossøs østende². Arkæologiske undersøgelser blev udført i Alken Enge fra 1957 til 1962 og frembragte bl.a. dynger af menneskeknogler, repræsenterende mindst 26 individer, hvoraf 25 med sikkerhed kunne identificeres som mænd (Andersen 1957, 12; 1959, 8f; Hansen et al. 1984, 139; Ilkjær 2000, 6; Jensen, J. 2003, 195; SMB 2012a).

Opfølgende samtaler med lokale og stedkendte har vist, at fund af humant skeletmateriale i denne del af åen langt fra har været et ukendt fænomen. Der er igennem mange år blevet fremdraget skeletdele ved Illerup Ås udløb i Mossø og det berettes bl.a., at der i et hjørne af en enkelt tørvegrav blev fundet 50-70 humane kranier. Ud over de humane knogler blev der også fundet dyreknogler, lerkar og en smule våben på pladsen (Andersen 1957, 12; Hansen et al. 1984, 139; Ilkjær 2003b, 50; SMB 2012a).

Nye udgravninger i 2009

I sommeren 2009 åbnede Skanderborg Museum i et samarbejde med Afdeling for Forhistorisk Arkæologi ved Aarhus Universitet en uddannelsesudgravning for studerende ved Klassisk arkæologi. En måneds udgravningsaktivitet i Alken Enge

¹ Da undertegnede deltog i udgravningen i 2009 og igen i 2012, med funktionen som fundansvarlig, og flere af oplysningerne i afsnittet endnu ikke er publiceret, er dette afsnit skrevet ud fra egne observationer, og suppleret med publiceret materiale, hvor dette har været muligt. For yderligere verificering af oplysninger henvises der til bilag 2.

² Se bilag 3 for placering af Mossø samt fundpladserne i Illerup Ådal

frembragte endnu engang skeletmateriale fra både dyr og mennesker, keramik og ikke mindst en større mængde træ, bearbejdet såvel som ubearbejdet. Udgravningen tog udgangspunkt i en udvidelse af Harald Andersens udgravningsfelt, hvor 8 m² blev total udgravet. Her fandtes i alt 98 humane knogler, der kunne bekræfte de særdeles gode bevaringsforhold for humant knoglemateriale, som mosen stadig besidder (SMB 2012a).

Fundet af en formodet ofret jernalderhær gav genlyd i verdenspressen, og er enestående i såvel dansk som international sammenhæng, da man ingen andre steder har fundet en så stor mængde ofrede krigere fra tiden omkring vor tidsregnings begyndelse (SMB 2012a).

Nye udgravninger i 2012

I 2011 lykkedes det gennem et samarbejde mellem Skanderborg Museum, Forhistorisk Arkæologi ved Aarhus Universitet og konserverings- og naturvidenskabelig afdeling på Moesgård Museum, at få 1,5 millioner kr. bevilliget fra Carlsbergfondet til starten på et forskningsprojekt, der har fået titlen: *Hær og efterkrigsritual i jernalderen – de dræbte krigere i offermosen Alken Enge i Illerup Ådal* (CF 2012; SBM 2012a; 2012b)

Udgravningen i sommeren 2012 var en umiddelbar udvidelse af de tidligere udgravninger, og fundmaterialet talte omkring 1100 genstande og bestod ligesom tidligere af bearbejdede og ubearbejdede trægenstande, knogler fra dyr og mennesker, keramik og en smule våben (SMB 2012a).

Fremtidige udgravninger

I midten af december 2012 kom Carlsbergfondet endnu engang projektet til undsætning, denne gang med en bevilling på 3,5 millioner kr., der betyder, at videre udgravning og forskning er sikret i 2013 og 2014. Hvad der de næste par år vil blive fremdraget af mosejorden, er af gode grunde uvist, men et større grundforskningsmateriale og dermed større sikkerhed for forskningsresultaternes validitet vil uden tvivl blive et af resultaterne (CF 2012; SMB 2012b).

Det skal i denne forbindelse også understreges, at Alken Enge er en igangværende udgravning, hvorfor denne opgave skal opfattes som et led i en fortløbende tolkningsproces. Der arbejdes på, at endelige arkæologiske og antropologiske resultater vil foreligge i 2015/2016 (SMB 2012b).

1.2. GENSTANDENE

Genstandsmaterialet fra offerpladsen ved Alken Enge udgøres primært af humant skeletmateriale, men andre fundgrupper som fx dyrekogler, våben, keramik og træ, er også at finde i mosejorden. Disse fundgrupper skal kort omtales nedenfor.

Humane knogler

Et af mine mål med denne opgave er at forsøge at styrke vor viden om jernalderens mennesker og deres religion og ritualer i det danske område, og her er en af de mest direkte metoder, at kigge på selve de fysiske rester af disse fortidige mennesker. Humane knogler er det mest håndgribelige og direkte genstandsmateriale til at forstå, hvordan mennesker levede i fortiden, hvem de var, og hvor de kom fra. Skader på skeletmateriale er desuden en direkte kilde til at forske i krigsførelse og vold, herunder bl.a. behandling og mulig ofring af krigsfanger (Bahn & Renfrew 1996, 403; Gowland & Knüsel 2006, ix; Knüsel 2005, 51). Dette er også en af grundene til, at jeg har valgt at tage udgangspunkt i Alken Enge, da knoglematerialet fundet her er noget af det bedst bevarede materiale fra hele Europas oldtid (SMB 2012a; 2012b).

Som allerede nævnt er der blevet fremdraget dele af menneskeskeletter ved flere forskellige lejligheder ved Alken Enge, og efter udgravningen i 2012 er antallet af humane knogler kommet op på omkring 1400, og et minimum af 240 individer blev nedlagt i søen i jernalderen. Det forventes dog, at et langt større antal krigere er at finde i det omkring 40 ha store moseområde (SMB 2012a; 2012b).

De humane knogler, der i tidens løb er blevet fremdraget af mosejorden, er i de fleste tilfælde fundet som spredte enkeltknogler og ikke som hele skeletter i anatomisk orden. Fra de tidligere udgravninger er det primært de større knogler, der er bevaret. Fx blev der kun fundet 11 håndledsknogler ved Harald Andersens udgravning, hvor det totale antal, i forhold til det øvrige skeletmateriale fra minimum 26 individer, burde have været 1404 (Hansen et al. 1984, 245; SMB 2012a). Hvorvidt denne proportionering skyldes hastværk eller sjusk fra udgravernes side kan ikke siges med sikkerhed. Alternativt kan knoglerne dog allerede være bortkommet i oldtiden, fx ved en indsamling af ligdelene på slagmarken, en form for sekundær begravelse eller bortskylning og deponering andetsteds ved vandets hjælp.

Under Harald Andersens udgravning blev der fundet relativt få kranier og kraniefragmenter (Hansen et al. 1984, 245), hvilket kan undre en del, da dette ikke har været tilfældet ved de nyere udgravninger. Er der blevet deponeret hele skeletter i et område af søen, mens hovedløse lig er blevet deponeret i en anden del, og kan beretningen om de 50-70 samlede kranier have noget at gøre med denne fordeling af fundene? Under udgravningen i 2012 blev der fremdraget fem mere eller mindre komplette kranier, tolv underkæber samt omkring tyve kraniefragmenter af varierende størrelse. På flere af kranierne fra samtlige udgravningsperioder kan man se tydelige huglæsioner og snit, som individerne formentlig ikke har overlevet (Andersen 1959, 9; Hansen et al. 1984, 246, 288; Jensen, J. 2003, 195; Kaul 1988, 38f; SMB 2012a).

De knogler, der har kunnet køns- og aldersbestemmes stammer primært fra voksne mænd, hvilket, sammen med de våbenpåførte skader, som kan ses på flere af

knoglerne, indikerer, at der er tale om krigere. C14-dateringer af de humane knogler viser desuden, at de alle stammer fra omkring vor tidsregnings begyndelse, hvilket ydermere antyder, at der er tale om krigere fra et enkelt slag (Hansen et al. 1984, 31, 245; SMB 2012a).

Man kan groft opdele våbenrelaterede skader i skader forvoldt af skarp- eller blankvåben som fx sværd eller økser, skader forvoldt af stumpvåben som fx køller, og gennemborende skader forvoldt af spidse våben som fx lanser, spyd eller pile (Knüsel 2005, 55). Det er især skader fra blankvåben, men også de andre typer af skader, der findes på skeletmaterialet fra Alken Enge, hvilket indikerer et voldeligt levned såvel som en voldelig død (Hansen et al. 1984, 247, 288; Kaul 1988, 38f; SMB 2012a). Yderligere undersøgelser af de udgravede knogler tyder på, at de døde har fået lov at ligge fremme, muligvis på valmarken, i en periode, inden deponeringen i søen. Dette gør ikke tolkningen af diverse mærker på knoglerne lettere, idet man må antage, at forskellige dyr har haft interesse i ligene, hvilket mærker fra tænder og kløer også antyder. Det faktum, at moseengen for 2000 år siden var en sø, udelukker, at stedet i sig selv skulle være valpladsen, hvor de faldne krigere har fået lov at ligge (Andersen 1957, 13; SMB 2012a), men hvorvidt disse krigere er døde i kamp, eller om de er blevet henrettet og/eller ofret efter tilfangetagelse, kan der dog desværre ikke siges noget med sikkerhed om.

Harald Andersens konklusion i forrige århundrede var, at der var tale om en gruppe på 25-30 yngre mænd, der led en voldelig død for herefter at ende i mosen, måske umiddelbart efter døden indtraf, måske år senere. Individerne var store og robuste og flere af dem havde gamle skader, der indikerede, at de tidligere havde deltaget i kamp. Der måtte derfor være tale om individer fra en slagen hær – en teori der, på nær antallet af døde krigere, ikke har ændret sig ved de senere udgravninger (Andersen 1957, 13; Hansen et al. 1984, 247, 288; SMB 2012a).

Dyreknogler

En genstandsgruppe, der findes i flere af fundhorisonterne i mosen, er dyreknogler. Disse findes både sammenblandede med de humane knogler, og i lagene over disse. Der foreligger endnu ikke en færdig rapport fra 2012-udgravningen over dyreknoglerne, men omkring 170 dyreknogler er dokumenteret, hvoraf mange dog stammer fra fisk. En rapport fra 2009-udgravningen¹ er udarbejdet, og giver et meget godt indtryk af variationen af dyr, der blev nedlagt i jernaldersøen. Der er bl.a. fundet knogler fra fisk, frøer og andefugle, hvis tilstedeværelse kan forklares ved det faktum, at moseområdet tidligere var en sø, hvor disse arter levede naturligt. Derudover er der fundet knogler fra husdyr som hund, svin, tamkvæg, ged og hest. Knoglerne er fra forholdsvis unge dyr og en stor del af dem udviser snit- eller hugspor, hvilket indikerer slagting.

¹ Se bilag 4

Våben

I de aflejrede gytjelag, i nogenlunde den samme tidsmæssige horisont som de humane knogler, fandt man under Harald Andersens udgravning bl.a. et par spydspidser og en kniv af jern, et træskjold og et knækket pileskaft. Under udgravningen i 2009 lykkedes det at finde en enkelt spydspids og en del skjoldtræ og denne fundgruppe blev i løbet af 2012 forøget med fremkomsten af en flot og meget velbevaret jernøkse med skaft, en enkelt lancespids, en stor trækølle og endnu en gang en større mængde skjoldtræ, primært fundet som mindre fragmenter, men i et par tilfælde som større stykker (Andersen 1959, 9; Ilkjær 2003a, 20ff; Jensen, J. 2003, 194f; Kaul 1988, 38f; SMB 2012a; 2012b). Det komplette skjold, der blev fundet under en prøvegravning i 1957 er blevet dateret til førromersk jernalder (ca. 500 – 1 f.v.t.), og er det eneste hele bevarede skjold fra denne periode i Danmark. Det er lavet af elletræ og viste sig ved konserveringen at have været bemalet med rød farve (Andersen 1959, 9; Hansen et al. 2003, 316; Jensen, J. 2003, 195; Kaul 1988, 38f). Lancespidsernes typologi er ret interessant, da den ene er fra omkring vor tidsregnings begyndelse og den anden fra det 5. årh. Dette indikerer, at deponeringer i søen ved Alken Enge er foretaget mere end en enkelt gang og over en længere periode, hvilket også er tilfældet med våbenofferfundet længere oppe af ådalen (Ilkjær 2003a, 20ff, 50; Jensen, J. 2003, 194f, Andersen 1959, 9). En mulig forklaring på spydspidsernes tilstedeværelse blandt de humane knogler kan være, at de stadig har siddet fast i den døde krop ved deponeringen. Denne forklaringsmodel kan dog ikke benyttes ved øksen og skjoldtræet, som bevidst må være blevet nedlagt, hvilket derfor også er et sandsynligt scenarie, hvad spydspidserne angår.

Keramik

En hel del keramik, i form af såvel skår som mere eller mindre hele lerkar, er blevet udgravet ved Alken Enge. Disse findes spredt i stort set alle de stratigrafiske lag, hvilket vil sige, at deres dateringsramme strækker sig lige fra førromersk jernalder til tidlige middelalder (Andersen 1957, 12f; 1959, 9; Kaul 1988, 38f; SMB 2012a). Denne brede dateringsramme viser, ligesom spydspidserne, at offersøen ikke blot blev benyttet en enkelt gang til deponering af døde krigere, men har været et sted, som folk vendte tilbage til i århundreder for at nedlægge ofre, dog af mere fredelige karakter.

Træ

I flere af jordlagene er der også fundet store mængder af træ, bearbejdet såvel som ubearbejdet. Det bearbejdede træ består af alt fra større og mindre planker, pæle, stolper, stager, vogndelev, trækøller og skjoldtræ. Der er bl.a. fundet en del større nedbankede pæle og stolper, der muligvis kan være resterne af en tidlig broovergang over Illerup Å. Derudover findes et utal af mere eller mindre lodret nedbankede mindre stager spredt i gytjelagene over de humane knogler. De er tilsyneladende anbragt uden system eller genkendeligt mønster (Andersen 1956, 12; SMB 2012a;

2012b). Dette fænomen med nedhamrede pæle og stager, der muligvis har båret platforme, broovergange eller fungeret som markering af det hellige offerområde ved mosefund, er absolut ikke ukendt, når vi taler om diverse danske moseofferpladser. Nedbankede pæle og udlagt grenværk som forstærkning ved søbredden er bl.a. fundet i tilknytning til flere af krigsbytteofferpladserne heriblandt Illerupfundet (Andersen 1956, 12; Christensen 2003, 347ff; Christensen 2005, 42; Ilkjær 2003a, 71; Jensen, J. 2003, 540; Kaul 1988, 16ff; Koch 1996, 24; Lund 2002, 184ff; Malmer 1986, 101; Raftery 1994, 188). Der kan, som påpeget, være flere forskellige forklaringer på tilstedeværelsen af det lodretstående træ ved såvel Alken Enge som de andre fundpladser i moseområder, og jeg mener da heller ikke, at man nødvendigvis skal tilslutte sig en enkelt forklaring. Hvilken funktion alle disse stager, pæle og stolper helt præcis har haft, kan vi desværre endnu ikke gennemskue (Andersen 1956, 12; Christensen 2003, 349f). Stager nedstukket i bunden af vådområder bliver også af nogle arkæologer forbundet med fund af moselig, og da tilfældet jo er, at der er humane skeletdele at finde ved Alken Enge, skal dette aspekt også nævnes (Ström 1986, 230).

2. ILLERUP ÅDAL – "DEN HELLIGE DAL"

Som det forhåbentlig fremgår af ovenstående er der i Alken Enge tale om et, over tid, meget komplekst offermiljø, men kompleksiteten bliver ikke mindre, hvis vi kigger lidt ud over selve denne plads. Alken Enge er nemlig ikke den eneste offerplads med fund fra jernalderen i Illerup Ådal, og på grund af dette benævnes ådalen ofte som "Den Hellige Dal" (Lund 2002, 144; SBM 2012a). Ud over offerpladsen med de humane knogler, er der i ådalen indtil videre fundet yderligere to offerpladser inden for en radius af 5 km - en såkaldt frugtbarhedsofferplads ved Forlev Nymølle samt en stor våbenofferplads, normalvis blot betegnet som våbenofferet i Illerup Ådal (Andersen 1961, 8f; Ilkjær 2003a, 17ff).

2.1. FRUGTBARHEDSOFFERFUNDET VED FORLEV NYMØLLE

Omkring 3 km nordøst for Alken Enge, i en mindre gren af Illerup Ådal, ligger Forlev Nymølle, hvor der i tørvelagene er fundet forholdsvis små og afgrænsede offerpladser med bl.a. lerkar, dyrekogler, trægenstande og store mængder sten (Lund 2002, 161; Ilkjær 2003a, 22; SMB 2012a). Disse elementer er karakteristiske for den type pladser, der ofte bliver betegnet som frugtbarhedsofferpladser (Capelle & Sanden 2001, 65; Christensen 2003, 352; Kaul 2003, 32; Lund 2002, 143ff, 197ff). Denne fundplads er ikke kun interessant på grund af dens geografiske placering i forhold til Alken Enge, men også pga. visse ligheder i fundmaterialet.

Pladsen, der i jernalderen var en mindre sø omgivet af markante bakkepartier, blev første gang bemærket i slutningen af 1940'erne, men det var først i 1960, at prøvegravninger i området blev indledt. Udgravningerne fortsatte frem til 1966 under ledelse af Harald Andersen, der som nævnt også stod i spidsen for de første

udgravninger af Alken Enge samt våbenofferfundet i samme område. Omkring 325 m² af den tidligere jernaldersø blev udgravet, hvilket gør undersøgelsen til en af de største af sin art i Europa (Capelle & Sanden 2001, 65; Glob 1965, 155; Kaul 2003, 32; Lund 2002, 144ff, 188).

Det udgravede areal af frugtbarhedsofferpladsen bestod af mindre ofringer i mindst ni små dynger, varierende mellem 1,5 – 9 m² med genstande fra yngre førromersk jernalder (ca. 200 – 50 f.v.t.) (Lund 2002, 188). Engangsofringer synes at have været det mest almindelige, men i et par tilfælde ser det dog ud til, at det samme deponeringssted er blevet benyttet mere end en enkelt gang. På pladsen fandtes også et par trækulsplamager, og brugen af ild har muligvis været en del af de ritualer, der formodes at være blevet udført her (Christensen 2003, 352; Glob 1965, 155; Jensen, J. 2003, 192; Kaul 2003, 32f; Lund 2002, 149ff; SBM 2012a).

Dyr på fundpladsen er repræsenteret ved knoglerne af tamokse, hest, hund, ged og får. Knoglerne af det samme dyr fandtes i visse tilfælde i forskellige koncentrationer, hvor fx kraniedele og tænder var til stede i én koncentration, mens lemmeknogler, ribben og ryghvirvler af samme dyr var at finde i en anden, hvilket indikerer en vis sortering af knoglematerialet. Knoglerne bærer tegn på marvspaltning og sønderslåning og har meget til fælles med det samme materiale fra Alken Enge, både hvad behandling, artsbestemmelse og alder på dyrene angår. En enkelt menneskeknogle er også fundet på offerpladsen. Dette er et fragment af et skulderblad, med snitmærker og polering af brudranden, hvilke tyder på en form for slid efter langvarig brug (Kaul 2003, 33; Lund 2002, 153ff, 183).

I stort set alle fundkoncentrationer fandtes bearbejdede træstykker, og pragteksemplaret må nok være en antropomorf træfigur på næsten 3 m, der af flere er blevet tolket som en gudindefigur, som genstandene på pladsen er ofret til. Andre trægenstande, der påkalder sig opmærksomhed er knap 20 omhyggeligt tilhuggede lange ski-lignende asketræsstave med uvis funktion. De blev i flere af fundkoncentrationerne fundet parvis, i fragmenteret såvel som komplet tilstand. De er bearbejdet efter et ensartet mønster og de hele stave er op mod 2 m lange. Ingen af stavene bærer spor efter slid eller brug, men til gengæld er høvlspåner af asketræ også fundet på pladsen, hvilket indikerer, at disse stave er fremstillet til lejligheden og meget vel har haft en rolle i de formodede foregåede ritualer. Også en trækølle, der dog heller ikke synes at have været i brug, er fundet på pladsen (Capelle & Sanden 2001, 65; Christensen 2003, 352; Glob 1965, 155; Kaul 2003, 32f; Lund 2002, 144ff, 169ff; SBM 2012a; Ström 1986, 234).

Mange lerkarskår fra bl.a. større forrådskar er fundet omkring den antropomorfe træfigur, hvor også et hørknippel blev fundet, samt flere håndstore sten. Skårene, der ikke kun er placeret omkring træfiguren, men er spredt i alle fundkoncentrationerne, indeholder i flere tilfælde madskorper, hvorfor de må have været fyldt ved deponeringen (Kaul 2003, 33; Lund 2002, 148ff, 183).

Genstandene i funddyngerne er meget varierende og det ser ud til, at de har været nedsunket i vandet, hvorefter de er blevet overdynget med sten, og netop sten er det mest gennemgående element i samtlige fundkoncentrationer (Christensen 2003, 350ff; Kaul 2003, 32; Lund 2002, 183ff). Også flere knusesten indgår i fundene og det ser desuden ud til, at sten på en eller anden måde har afgrænset de enkelte offerkoncentrationer samt at større sten har fungeret som markører af offerstederne. Der kan let skjule sig flere end de hidtil ni fundne offerdynger i området, da der er observeret samlinger af sten nær flere af udgravningens feltkanter (Lund 2002, 151ff).

Der er en smule uenighed om, hvorvidt fundene afspejler årlige ofringer, som man kan finde paralleller til i mange agrarsamfund eller om de snarere skal tolkes i forbindelse med særlige begivenheder, der indtraf med uregelmæssige mellemrum. Da det desværre stadig er uvist, hvorvidt hele fundkomplekset er udgravet eller ej, kan en sikker konklusion efter min mening ikke drages, men da der er tale om en offerperiode på over 150 år og kun omkring 10 fundkoncentrationer er blevet lokaliseret, bliver min tolkning, indtil videre, at fundpladsen ikke afspejler årlige ofringer, da der i så tilfælde burde være lokaliseret flere fundkoncentrationer. Under alle omstændigheder er de fleste enige om, på baggrund af indholdet af deponeringerne, at hensigten med ofringerne har været at fremme frugtbarheden (Capelle & Sanden 2001, 65; Christensen 2003, 352; Kaul 2003, 32; Lund 2002, 143ff, 186ff).

Andre frugtbarhedsofferfund

Frugtbarhedsofferfundene defineres, til forskel fra fx krigsbytteofringerne med deponerede våben og andet hærudstyr, som værende ofre af mere fredelige og hverdagsagtige genstande som fx lerkar (madofre), smykker, knogler fra husdyr, træsager så som antropomorfe træfigurer og andet, som normalt forbindes med dagligdags aktiviteter. Disse ofringer fandt ofte sted i og ved søer og moser, hvor den lokale befolkning vendte tilbage til det samme sted, og er i Danmark forbundet med en tradition, der går tilbage til neolitisk tid (Christensen 2003, 352; Fabeck 1991, 97; Kaul 2003, 32; Lund 2002, 143; Raftery 1991, 605).

Selvom det normalt ikke er lig, hverken i form af moselig eller moseskeletter, der indtager en fremtrædende plads i frugtbarhedsofringerne, er det dog ofte tilfældet, at enkelte humane knogler er repræsenteret, ligesom tilfældet er ved Forlev Nymølle (Kaul 2003, 39).

Der er mange eksempler på offerpladser fra jernalderen, i Danmark såvel som i resten af Europa, med formodede frugtbarhedsofringer, men mange af dem er fremkommet mere eller mindre tilfældigt, og få af dem er professionelt eller blot forsvarligt udgravet. Det er derfor stadig yderst begrænset, hvad der fx vides om disse pladser udstrækning, kompleksitet, udnyttelsesgrad, indre kronologi eller om de formodede ritualer og ceremonier, der her er foregået, og ofte er fundoplysningerne så mangelfulde, at man kan være i tvivl om, hvorvidt der

overhovedet er tale om en offerplads. Forlev Nymølle er dog et af de få steder, der har været under kyndig faglig behandling, og er et af de bedst undersøgte danske offerområder (Christensen 2003, 352; Lund 2002, 143, 190).

Oberdorla

En anden omfattende frugtbarhedsofferplads, der her kort skal nævnes, er pladsen Oberdorla ved Thüringen i Tyskland. Her er en mangfoldighed af komplekse rituelle aktiviteter foregået i en langvarig periode fra omkring det 6. årh. f.v.t. til ind i det 6. årh. e.v.t., dog med hovedvægt i den yngre romerske jernalder (ca. 150 – 375 e.v.t.). Udgravningen af kultpladsen, der ligger i et vådområde, begyndte i 1957 og varede 10 år frem. Pladsen består af mere end 70 mindre offerpladser med bl.a. trægenstande, dyrekogler, menneskekogler, keramik, smykker, våben, tekstiler og sten. Det ser ud til, at disse mindre pladser har været indhegnet med pæle eller fletværk og inden for nogle af disse indhegninger fandtes rektangulære eller firkantede alterlignende strukturer opbygget af græstørv. Den største fundgruppe ved Oberdorla udgøres af diverse bearbejdede trægenstande, som fx fakler, skåle, værktøj, årer, vogndelev, fiskeruser, musikinstrumenter og våben. Derudover er der fundet over 30 antropomorfe træfigurer. Den store mængde af bearbejdede trægenstande, heriblandt tilstedeværelsen af træfigurer, har pladsen til fælles med fundpladsen ved Forlev Nymølle, selvom der dog her blot er tale om en enkelt figur. Trækøller er også fundet på begge pladser samt ved Alken Enge. Ved Oberdorla er fundene af trækøller primært gjort i nærheden af træfigurerne og knogledynger, hvilket gør, at de er blevet tolket som en form for rekvisitter, der er blevet anvendt i forbindelse med offerhandlingerne. Endnu et lighedstræk med såvel Forlev Nymølle som Alken Enge er, at der også i fundene fra Oberdorla indgår en mængde af dyrekogler fra bl.a. tamokser, får, geder, hunde og heste. Også ved Oberdorla er menneskekogler fundet. Disse kogler har ligesom ved Alken Enge spor fra såvel dyrebid, perimorteme brud og skæremærker. Ud over en del kraniefragmenter er det højeste antal kogler 25 lårbenskogler, hvilket betyder, at et minimum af 13 mennesker er deponeret, selvom nogle dog mener, at langt flere individer blev ofret på pladsen. Derudover er der tegn på, at kranier fra såvel mennesker som dyr har været anbragt på stager (Behm-Blancke 2003, 23ff, 98, 128, fototafel 16ff, 23ff, 44ff; Buchholz 1968, 123; Capelle & Sanden 2001, 69ff; Kaul 2003, 34; Lund 2002, 176ff; Maringer 1982, 730; Raftery 1994, 187; Todd 2004, 106; Zelle 2009, 102).

2.2. KRIGSBYTTIOFFERFUNDET I ILLERUP ÅDAL

Hvis vi bevæger os ca. 5 km øst for Alken Enge, kommer vi til den tredje fundplads i ådalen. I 1950-56 og atter i 1975-85 blev pladsen udgravet under ledelse af hhv. Harald Andersen og senere af Jørgen Ilkjær og Jørn Lønstrup, hvilket resulterede i en større fundmængde, bestående af våben og andet hærudstyr. Våbenofferpladsen, der nok er den mest kendte af offerpladserne i Illerup Ådal, er den største af de omkring

20 danske kendte våbenofferfund på trods af, at kun omkring 40% af den tidligere jernaldersøs samlede areal er blevet udgravet, hvilket dog svarer til omkring 40.000 m². Der er blevet optaget over 15.000 genstande fra mosen, men man må pga. det begrænsede udgravede areal formode, at der fortsat ligger en stor mængde oldsager tilbage i mosejorden (Andersen 1957, 13; Christensen 2003, 348f; Ilkjær 2003b, 47ff; Jensen, J. 2003, 511ff; Lund 2002, 144; Wells 2003, 144). Genstandene, der formodes at stamme fra en hær på omkring 1000 mand, består primært af våben og andet hærudstyr, men også heste og seletøj samt krigernes personlige ejendele, som fx bælt, kamme og mønter, er fundet. Mange af genstandene, der varierer fra det mere ordinære krigsudstyr til meget værdifulde pragtgenstande, bærer desuden spor efter bevidst ødelæggelse inden deponeringen i søen (Ilkjær 2000, 31, 137ff; Jensen, J. 2003, 526). Våbnene i Illerup Ådal blev ikke nedlagt af en enkelt gang, men er resultatet af flere våbenofringer, foretaget med mellemrum på op til 100 år, på præcis det samme sted, hvilket indikerer, at det var lokalkendte, der foretog ofringerne. Der er udskilt fire forskellige deponeringer: den første og mest omfattende er fra omkring år 200 e.v.t., mens de senere ofringer, fra omkring år 230 e.v.t., 375 e.v.t. og fra det 5. årh. e.v.t., areal- og genstandsmæssigt er mere begrænsede (Andersen 1956, 8; Christensen 2003, 349; Ilkjær 2003b, 50ff; Jensen, J. 2003, 511ff).

Et af de første spørgsmål der opstod i forbindelse med udgravningen af Alken Enge var, om skeletdelene fra de faldne krigere kunne hænge sammen med en af våbenofringerne i samme ådal (Andersen 1957, 13). Dog viste det sig, at dette ikke kunne være tilfældet, da det ældste våbenoffer som sagt stammer fra omkring 200 e.v.t. og C-14 dateringer af knoglerne viste, at individerne var omkommet omkring vor tidsregnings begyndelse, hvilket betyder, at der ikke kan være nogen direkte tidsmæssig forbindelse mellem menneske- og våbenofringerne (Andersen 1959, 9; Horsnæs 2003, 334; Ilkjær 2003a, 17; Jensen, J. 2003, 195; Kaul 1988, 38f; SMB 2012a; Wells 2003, 144).

Andre krigsbytteofferfund

Betegnelsen krigsbytteoffer, våbenoffer eller hærudstyrsoffer dækker over deponeringer, der omfatter større mængder af våben, seletøj og personligt hærudstyr. Disse genstande blev nedlagt i jernalderen i de sydiskandinaviske søer og moser, og er som oftest blevet udsat for bevidst ødelæggelse, i form af fx sønderhugning og/eller ildspåsættelse. Der er fundet enorme mængder af våbenudstyr i de danske moser, lige fra officerers forgyldte seletøj og pragtsværd til den menige krigers mere ordinære kampgrej. Men disse germanske fund afspejler også i stor grad soldaternes personlige udstyr så som kamme, bælt, værktøj, smykker, kar, spil, kirurgiske instrumenter, indslåningsudstyr, punge med mønter, m.m. (Christensen 2005, 32; Fabech 2009, 324; Jensen, J. 2003, 539ff; Kaul 1988, 28f).

Fra det sydiskandinaviske område kender vi til krigsbytteofringer i over 20 moser, der vidner om ca. 50 krigeriske konflikter, da mange af moserne er blevet benyttet til

nedlægning af hærudstyr mere end en gang, som tilfældet også er i Illerup. Denne offertype havde sin storhedstid fra ca. 100-450 e.v.t. og i flere tilfælde er der gået over hundrede år imellem deponeringerne i samme mose. Ud over Illerupfundet kan Hjortespring, Ejsbøl, Nydam, Thorsbjerg, Kragehul og Vimose nævnes, som værende blandt de største danske krigsbytteofringer¹ (Andersen 1956, 8; Ilkjær 2000, 144; Christensen 2003, 347ff; Christensen 2005, 30; Fabech 2009, 93; Kaul 1988, 7, 29ff; Jensen, J. 2003, 271, 368ff; 559ff; Jensen 2010, 23; Randsborg 1995, 36; Todd 2004, 106).

Den tolkning af de store våbendeponeringer, der har flest tilhængere, inklusiv undertegnede, er en tolkning af våbnene som rituelt ofret krigsbytte, i form af et takoffer efter sejr over en indtrængende fjende (Burmeister 2009, 22; Dobat 2009, 128ff; Fabech 2009, 324; Hansen 2003, 85f; Ilkjær 2002, 204; Jensen, J. 2003, 370ff, 511ff; Jensen 2010, 23; Jørgensen & Petersen 2003, 263ff; Näsman 1994, 78; Raftery 1991, 605; Randsborg 1995, 38; Stenbak 1994, 149).

En af de ting, som næsten alle krigsbytteofferfundene har til fælles er, at de fleste moser forud for deponeringen af våbenudstyr har været benyttet til nedlæggelser af frugtbarhedsofre. Derudover er en systematisk ødelæggelse og ubrugeliggørelse af genstandene, der går langt ud over skader pådraget i kamp, og i visse tilfælde også ildspåsættelse, karakteristisk, hvilket er en af grundene til, at de bliver tolket som ofre, da man ikke blot har bortskaffet hærudstyret, men formentlig haft ceremonielle og rituelle handlinger i forbindelse med deponeringerne (Andersen 1956, 8; 2003, 248; Christensen 2003, 349; Fabech 2009, 326; Green 2002, 50; Ilkjær 2003b, 62; Jensen, J. 2003, 371, 511ff, 537ff, 562ff; Jensen X. 2003, 226; Raftery 1991, 605; Stenbak 1994, 154ff; Todd 2004, 107).

En interessant iagttagelse, man kan gøre ved flere af krigsbytteofferpladserne, og som bl.a. er nærmere undersøgt ved Illerup, er, at det tyder på, at jo mere værdifuldt udstyret var, jo hårdere en medfart fik det i forbindelse med den systematiske ødelæggelse. På andre offerpladser, så som Ribemont-sur-Ancre og Gournay-sur-Aronde, som jeg vender tilbage til, var drab og fragmentering af såvel våben som mennesker på samme måde en del af de rituelle aktiviteter, og det ser ikke ud til, at der i offerproceduren nødvendigvis er blevet skelnet nævneværdigt mellem mennesker og livløse genstande, da begge uigenkaldeligt blev gjort ubrugbare (Burmeister 2009, 22f). Kan det tænkes, at hærudstyret har udgjort en form for substitut for selve individerne ved krigsbytteofringerne? Måske er selve slaget foregået langt væk, og man har derfor ikke medbragt de nedkæmpede fjender, men blot deres udstyr, som formentlig har været mindre uregerligt end tilfangetagne fjender, der skulle ofres.

Det er desværre yderst begrænset, hvilke kilder vi, ud over det arkæologiske genstandsmateriale, er i besiddelse af. Dog har de klassiske forfattere Cæsar, Tacitus

¹ Se bilag 5 for placering af krigsbytteofferpladser

og Orosius alle afsnit omhandlende det, der kan se ud til at være et krigsbytteoffer. Dette vil jeg komme nærmere ind på i afsnit 4.

Endnu et fællestræk ved de store krigsbytteofringer er, at ingen af de faldne fjenders fysiske rester, hverken brændte eller ubrændte, er blevet påvist på disse pladser, og heller ingen massegrave er fundet i forbindelse med kampene, hvorfra våbnene formodes at stamme. Mosefundenes indhold af dyreknogler samt spyd- og pilespidser af ben viser dog, at bevaringsforholdene eller vandstrømme ikke kan være forklaringen på dette fravær. I en enkelt dansk mose er der dog fundet knogler af mennesker sammen med et krigsbytteoffer. Dette er i den lille offermose Illemose på Fyn, hvor man sammen med våbenudstyr fra omkring år 200 e.v.t. også fandt menneskeknogler fra mindst 11 individer, hovedsageligt unge mænd. Det er dog meget usikkert, hvorvidt disse knogler skal tolkes som en del af krigsbytteofferet, og det kan ikke afvises, at knoglerne har indgået i frugtbarhedsrelaterede ofringer i mosen et par århundreder tidligere, hvor også høstredskaber, værktøj og dyreknogler blev deponeret, hvilket jeg anskuer som det mest sandsynlige ud fra det faktum, at det tydeligvis ikke har været normen at ofre mennesker sammen med våbnene (Blankenfeldt & Rau 2009, 136f; Burmeister 2009, 22; Christensen 2005, 48ff; Fabeck 1991, 97; Hansen 2003, 89; Ilkjær 2000, 137; 2003a, 203; Ilkjær & Iversen 2009, 144; Jensen, J. 2003, 526ff; Jensen 2010, 32; Kaul 1988, 24ff; Randsborg 1995, 36ff; Stenbak 1994, 160). Der er blevet foreslået flere forskellige scenarier for den generelle mangel på krigere i krigsbytteofringerne. Muligvis blev fjenderne smidt i skovkanten som føde for de vilde dyr, taget som krigsfanger og gjort til slaver, ofret til guderne, ophængt i træerne, som Orosius beskriver, smidt i en sø, sådan som vi ser det ved Alken Enge eller måske tilladt at vende våbenløse og ydmygede hjem. Men de egentlige omstændigheder for de fjendtlige krigeres skæbne må desværre forblive spekulation (Kaul 1988, 24; Orosius, *Historia Adversum Paganos*, 5.16¹; Randsborg 1995, 41).

Hvis vi skal forsøge at sammenkæde frugtbarhedsofferfundene med krigsbytteofferfundene, viser det sig, at der på stort set alle krigsbytteofferpladserne findes spor af ofre fra tidligere perioder. Disse fund bliver udgjort af bl.a. mosepotter og dyreknogler, præcis som ved frugtbarhedsofringerne, og derfor må man antage, at de valgte pladser for deponeringen af våben allerede har været i brug som offerpladser. Spor efter brug af ild er også ofte til stede på begge former for pladser i form af fx forkullede træstykker og brændte knogler. Nedbankede pæle og udlagt grenværk som forstærkning ved søbredden er også fundet ved flere krigsbytteofferpladser såvel som ved flere frugtbarhedsofferpladser. Dog er en væsentlig forskel, at krigsnytteofringerne oftest er store og få, mens frugtbarhedsofringerne er små og langt mere talrige (Andersen 1956, 12; Christensen

¹ Se bilag 10, s. 7

2003, 347ff; Christensen 2005, 42; Fabech 2009, 326; Jensen J. 2003, 540; Kaul 1988, 16ff; Koch 1996, 24; Lund 2002, 190).

Hvis vi skal forsøge at definere pladsen ved Alken Enge på baggrund af dens geografiske kontekst, bliver det imellem de to andre fundpladser. Der er masser af keramik, træ og dyreknogler, som det også er tilfældet ved Forlev Nymølle, men der er ligeledes menneskeknogler med krigsskader samt en smule våben, hvilket leder tolkningen nærmere et krigsrelateret offer. Som fællestræk for de tre pladser kan nævnes, at gentagne deponeringer er foretaget, primært i jernalderen i det, der dengang var søer, og at dyreknogler og brændte genstande alle tre steder optræder i et vist omfang. Man kan spekulere over, om Illerup Ådal engang har fungeret som en form for sakralt landskab for et større, men lokalkendt, opland, hvor ceremonier med ofringer af forskellige genstande til forskellige guder, der havde tilholdssted i søerne, er foregået (Andersen 1956, 8; Ilkjær 2003a, 17ff, 62; Lund 2002, 144ff, 190; SMB 2012a).

3. FUND AF "KRIGERKNOGLER" I EUROPA

I dette afsnit vil jeg bevæge mig ud over Danmarks grænser. Dette er nødvendigt, da jeg ikke finder, at der er tilstrækkeligt med komparativt materiale til at tolke begivenhederne, der fandt sted ved Alken Enge i jernalderen inden for det danske område alene. Jeg starter med at bevæge mig vestpå til Storbritannien, hvor bl.a. jernalderborgen Danebury er interessant. Efter dette vil jeg kort behandle et par ikke-normative "begravelsesformer", som muligvis kan supplere forklaringen af fundomstændighederne for humant skeletmateriale eller mangel på sådanne fund. De to udvalgte "begravelsesformer" er hhv. den såkaldte grubebegravelses-tradition og excarnation. Efter denne afstikker ser jeg nærmere på det nordfranske område og pladserne Gournay-sur-Aronde og Ribemont-sur-Ancre, for derefter at tage mod nordøst til vores naboer i Tyskland og pladserne ved Kalkriese og Tollense. Mit primære fokus og grunden til valget af pladserne er deres mængde af knoglemateriale, fundet under unormale omstændigheder, samt kvantiteten og kvaliteten af undersøgelser foretaget af dette materiale og af pladserne generelt. Mange andre pladser i jernalderens Europa ville være relevante at medtage, men er fravalgt pga. opgavens begrænsede omfang. Ud over at pladserne er velegnede til komparativ analyse i forhold til Alken Enge, og muligvis kan bidrage til en bedre forståelse af, hvad der fandt sted i Illerup Ådal i oldtiden, er de også geografisk spredt i Europa, og dækker dermed germanske så vel som keltiske områder.

3.1. STORBRITANNIEN

Der er en åbenbar knaphed af menneskelige levn fra jernalderen i det britiske område, og en undersøgelse af begravelser fra jernalderen i det sydlige England viser, at det kun var omkring 5% af befolkningen, der fik en formel begravelse. Man har derfor i mange år spekuleret over, hvor disse mennesker er forsvundet hen. Et af

de områder, der i denne forbindelse er blevet studeret grundigt, er det centrale, sydlige område af Storbritannien, hvor flere jernalderborge er placeret, heriblandt Danebury, og det er på baggrund af disse undersøgelser bl.a. blevet foreslået, at Storbritanniens jernaldermennesker blev udsat for begravelsesriter, der involverede excarnation, efterfulgt af deponering af de menneskelige rester i gruber (Carr et al. 2005, 165; Green 1986, 115).

3.1.1. Danebury

Danebury er en jernalderborg, placeret i Wessex, Hampshire, centralt i det sydlige Storbritannien¹. Der er mange lignende borge i området, hvor forskellige deponeringer fra jernalderen, indeholdende både dyr og mennesker, er fundet, og det, der indtil videre primært adskiller Danebury fra de andre pladser i området er, at den siden 1969 har været scene for omkring 20 sæsoner af større udgravninger (Armit 2012, 201; Carr et al. 2005, 165ff; Cunliffe 1991, 606; Wait 1995, 492).

Borgen ser ud til at have været i brug fra omkring 350 f.v.t., og indtil år 50 f.v.t., hvor en brand endte brugen af borgen. De gruber, der findes på pladsen, og som dette afsnit primært omhandler, hører formentlig til den sidste fase af beboelsesperioden. Gruberne ved Danebury formodes oprindeligt at have været benyttet til opbevaring af korn og er placeret nær indgangen til borgen. Det bemærkelsesværdige ved disse er den sekundære brug til deponering af bl.a. mennesker. Der er gjort fund i over 181 af disse opbevaringsgruber, og fundmaterialet bliver bl.a. udgjort af skeletrester, repræsenterende mindst 91 individer, i forskellige deponeringssituationer, og på trods af den store variation, ser det ud til at nedlæggelserne har fulgt visse mønstre med rituelle undertoner, og de bør derfor ikke blot betragtes som en form for affaldsgruber (Armit & Shapland 2011, 100f; Carr et al. 2005, 166ff; Cunliffe 1991, 606; Green 2002, 104, 166; James 1993, 92; Wait 1995, 492).

Der er især en overvægt af humane kranier ved Danebury, primært fra yngre, men voksne, mænd, og visse af gruberne indeholdt udelukkende kranier, fra mennesker såvel som fra heste, hvorfor flere mener, at en form for hovedkult er blevet praktiseret på pladsen. Mange andre humane kropsdele er dog også deponeret i gruberne inden for borgvolden, men overordnet set er det kraniedelev samt lemmeknogler fra højre side af kroppen, der dominerer de humane knoglefund (Armit 2012, 9; Carr & Knüsel 1994, 164; Green 2002, 104; Wait 1995, 492f).

En forholdsvis ny analyse af det humane skeletmateriale fra Danebury, har afsløret tilstedeværelsen af våbenrelaterede skader. Der var blandt de begravede individer i gruberne mindst ti, der havde pådraget sig skader forårsaget af sværd eller andre blankvåben, mindst to var blevet halshugget, og flere af de voksne mænd begravet i gruberne havde alvorlige skader på kraniet. Der var desuden tegn på

¹ Se bilag 6, s. 1

yderligere fragmentering af ligene, hvilket indikerer voldelige dødsfald og derudover tyder det på, at flere af ligene ikke blev begravet med det samme, men på en eller anden måde var udsat, muligvis udstillet, i en periode forud for deres deponering. Nogle af de unge mænd, der er blevet fundet på bunden af gruberne, havde desuden fået deres lemmer bøjet og deres håndled bundet og andre var blevet overdænget med sten (Carr et al. 2005, 171; Green 2004, 332; Ralph 2007, 306).

Tolkningen af Danebury-gruberne er langt fra entydig og de humane skeletdele er blevet tolket som resultatet af alt fra menneskeofringer til velsignelse af kornet, takofre til jordens guder, "oprydning" efter en massakre, excarnationsrester, sporene efter rituel lemlæstelse, udstilling af fjenders kroppe og kropsdele som sejrstrofæer, affaldsdeponeringer, til mere fredelige begravelser. Til disse tolkningsmodeller er det ydermere blevet foreslået, at skeletresterne er resultatet af kannibalisme. De fleste, inklusiv undertegnede, foretrækker dog at se de humane skeletrester ved Danebury som repræsenterende variationer af ovenstående (Carr et al. 2005, 165ff; Green 1986, 30, 115; James 1993, 92).

Det er tydeligt, at disse grubebegravelser på ingen måde kan være en repræsentativ begravelsesrite for hele den befolkning, der beboede Danebury i den 300-årige periode, borgen blev benyttet. Noget adskilte altså de mennesker, der endte i gruberne fra resten af befolkningen, så de blev behandlet på en måde, der gjorde dem arkæologisk synlige, samtidig med, at disse individer dog langt fra blev behandlet på en ensartet måde (Carr et al. 2005, 169ff).

3.2. ANDRE FORMER FOR "BEGRAVELSE"

Inden jeg bevæger mig videre med beskrivelser af jernalderpladser med humant knoglemateriale i Frankrig og Tyskland, finder jeg det hensigtsmæssigt at beskrive hhv. grubebegravelses-traditionen, som er tæt knyttet til det netop beskrevne område ved Danebury, samt praksissen med at udsætte lig til excarnation. Disse to former for alternative "begravelser" kan muligvis supplere en forklaring på fundomstændighederne for humant skeletmateriale, eller mangel på dette.

3.2.1. Grubebegravelses-traditionen¹

Den såkaldte grubebegravelses-tradition kendes fra hele Europa, men er især blevet studeret nærmere i det centrale, sydlige Storbritannien, hvor bl.a. Danebury befinder sig. Denne ejendommelige begravelsestradition kan kort beskrives som deponeringen af enten hele eller dele af menneskekroppe, i de stort set allestedsnærværende kornlagringsgruber. Når en korngrube gik ud af brug, fyldtes den op med forskellige begravelser, i de fleste tilfælde med dyr eller dyreknogler, men også med menneskekogler, parterede menneskedele eller hele menneskeskeletter. Dominansen af kranieknogler og lemmeknogler, oftere fra den

¹ Egen oversættelse af "Pit burial tradition" eller "Pit ritual tradition"

højre side af kroppen end fra den venstre, indikerer nogle gennemgående træk i valgprocessen, og det er derfor meget usandsynligt, at en tilfældig deponering har fundet sted. Den rituelle aktivitet omkring opbevaringsgruberne ser ud til at have været yderst kompleks og involverede i mange tilfælde en sekvens af gentagne, blandede deponeringer af mennesker eller dele af disse, dyr og livløse objekter, der formentlig også har inkluderet organisk materiale, som dog i de fleste tilfælde ikke er bevaret (Armit & Shapland 2011, 100f; Carr et al. 2005, 165; Carr & Knüsel 1994, 162; Green 1986, 121ff; Harding et al. 2005, 1700; James 1993, 99; Kaul 1988, 68; Wait 1985, 80ff, 117).

Denne form for begravelse er den eneste kendte fra dette område igennem hele jernalderen, men hvem, der er blevet udvalgt til denne begravelseform er ikke let at sige noget om. Det er blevet foreslået, at individerne her kan repræsentere alt fra samfundseliten til fjender, socialt udstødte eller på anden måde urene, og problemerne med tolkningen af denne tradition bunder bl.a. i, at vi ikke kan sige noget med sikkerhed om de begravelsesritualer, der gjaldt for hovedparten af jernalderbefolkningen i det sydlige England, udover at de er forsvundet sporløst. Flere forskere har også argumenteret for, at de mennesker, der blev udvalgt til deponering i gruber, bør ses som samfundets fælles forfædre, der blev nedlagt i de omgivelser, der blev benyttet i landbruget og derfor var tilknyttet frugtbarhed og nedarvede jordkrav (Carr et al. 2005, 165f). Politiske eller andre magtbesiddende minoritsgrupper er normalt kendetegnet ved begravelser med gravgods, der indikerer deres position. Der er dog som regel intet gravgods fundet sammen med ligene i gruberne, hvorfor en af de mest sandsynlige forklaring på hovedparten af disse begravelser er, at de er ligene af unormale og/eller udstødte medlemmer af det keltiske samfund eller menneskeofringer. Det tyder på, at enhver anstrengelse for at differentiere disse mennesker fra majoriteten af "normale" mennesker, der muligvis enten er blevet kremeret eller fik deres lig placeret et sted, hvor det efterfølgende er gået tabt, er gjort (Carr et al. 2005, 165; Green 1986, 121ff; James 1993, 99; Merrifield 1987, 64ff; Stutz 2008, 175; Wait 1995, 492ff).

Hvis man vælger at anse nedlæggelserne som ofringer, går flere tolkninger på, at mennesker blev lagt i gruberne på tidspunkter, hvor høsten var slået fejl, eller at det, i andre gruber, opbevarede korn, kunne være under beskyttelse af en frugtbarhedsgud, som man ville begunstige. Selve gravningen af gruberne kan også være årsagen til at ofringerne blev foretaget, idet underverdenens guder var blevet forstyrret, og derfor måtte forsones. Det blotte antal og gentagne mønstre af nedlæggelserne i disse gruber antyder kompleksiteten af de religiøse riter, og under alle omstændigheder ser vi en forbindelse mellem døden og frugtbarheden, underverdenen og denne verden (Armit & Shapland 2011, 100f; Green 1986, 121ff; James 1993, 99; Stutz 2008, 175; Wait 1985, 250ff).

Det er vigtigt, at understrege, at det ikke kun er formodede krigere, der er repræsenteret ved grubebegravelses-traditionen, men at der også findes flere

eksempler på grubebegravelser af kvinder og børn i det centrale sydlige engelske område (Wait 1995, 492ff).

3.2.2. Exarnation¹

Som netop påpeget var det kun en lille procentdel af de britiske keltere, der blev begravet i gruber, og spor efter konventionelle inhumationsgrave er også fåtallige. En alternativ "begravelsesform" er exarnation, som er en praksis, hvor man efter et dødsfald udsætter liget, indtil kødet er bortrådnnet eller vejr, vind og ådselædere har gjort deres for at skelettere liget. Ofte bliver knoglerne, eller udvalgte knogler, hentet for at blive begravet eller deponeret andetsteds (Carr et al. 2005, 165f; Carr & Knüsel 1994, 162; Green 2002, 107; Redfern 2008, 283; Smith 2006, 671). Der er mange variationer af denne form for praksis med udsætning eller udstilling af lig, men fælles synes dog at være et ønske om at transformere den døde krop. Praksissen skal ikke nødvendigvis opfattes som om afdøde udsættes for noget negativt, men praktiseres bl.a. for at lette indgangen til en anden og næste verden (Green 2002, 107; Smith 2006, 683). Flere klassiske kilder beskriver, hvordan kelterne anså exarnation som en æresbevisning. Fx fortæller Aelianos i hans *De Natura Animalium* om en stamme, hvor de, der døde af sygdom, og derfor blev opfattet som værende død en kujonagtig død, blev kremeret, mens de, der havde mistet livet i krig og blev anset som heltemodige, blev kastet for ådselædende fugle, da disse dyr blev betragtet som hellige. Silius Italicus slutter trop, og fortæller om en anden keltisk stamme, hvor mænd, der døde i kamp, blev fortæret på slagmarken af ådsel-fugle, for at sjælen kunne tages med op til guderne i himlen af disse fugle, og at det blev anset for en forbrydelse at brænde kroppen af en sådan kriger (Green 2002, 46; James 1993, 99). Exarnings-hypotesen er især tiltalende, hvad den britiske jernalder angår, da der ud over den store mangel på humant skeletmateriale ofte findes disartikulerede humane rester inden for mere domestiske kontekster, hvilket kunne tyde på en indsamling af visse knogler fra skeletterede lig (Armit & Shapland 2011, 100).

3.3. FRANKRIG

Udgravninger de seneste par årtier i det nordlige Frankrig har afsløret et antal pladser, der har fået betegnelsen krigshelligdomme. Her er mennesker, dyr og våben blevet ofret inden for store kvadratiske indhegninger, og et par gode eksempler på sådanne helligdomme er Gournay-sur-Aronde og Ribemont-sur-Ancre, der begge ligger i Picardy-området², og bl.a. indeholder fund af menneskelige skeletter og ødelagte våben (Armit 2012, 197; Green 2005, 156; Webster 1995, 455). Ud over Gournay og Ribemont, findes der flere pladser, der har mange fællestræk med disse,

¹ Grunden til, at jeg har valgt at benytte den engelske fagterm "exarnation" er dels en mangel på et bedre dansk ord, dels et forsøg på at bevare en præcis fagterminologi.

² Se bilag 6, s. 2

såvel inden for som uden for Picardy-området (Webster 1995, 455ff), men jeg har her udvalgt disse to pladser, da de er nogle af de bedst udgravede og undersøgte.

3.3.1. Gournay-sur-Aronde

Gournay-sur-Aronde er en jernalderplads i den nordfranske Picardy-region, nær floden Oise. Det ser ud til, at der her er foregået storslåede ceremonier inden for en mindre rituel indhegning med tempelbygninger, der var placeret i et større kvadratisk oppidum¹, der formodes at have tilhørt en lokal keltisk stamme. Pladsen blev udgravet i begyndelsen af 1980'erne og er indtil videre en af de keltiske offerpladser, som er blevet grundigst undersøgt (Armit 2012, 197; Bruneaux 1991, 264f; Carr et al. 2005, 173; Green 2005, 156; Wait 1995, 505).

Den lille offerhelligdom som dette afsnit omhandler, lå lige inden for indgangen til oppidumet, og formodes at have været helligdom for en keltisk krigsgud. Pladsen blev benyttet fra det 4. årh. f.v.t. og indtil Cæsars erobring af Gallien i midten af det 1. årh. f.v.t. Der blev dog efterfølgende opført et romersk tempel oven på resterne af de keltiske kultbygninger, hvorfor pladsen bibeholdt sin status som helligdom. Det hellige område blev udgjort af et 45 x 38 m firkantet indelukke, dannet af en næsten 2 m dyb og 2,5 m bred ydre grøft, omgivet af en palisade samt endnu en indre grøft. I centrum af pladsen fandtes flere bygninger, der formodes at have haft en form for kultisk funktion² (Bruneaux 1991, 264f; Green 2005, 156; James 1993, 93; Kaul 1988, 47; Wait 1995, 505; Webster 1995, 455).

I den inderste grøft, der omringede pladsen, var tusindvis af ødelagte våben, dyrekogler og menneskekogler deponeret. Stort set samtlige våben, der ikke bærer præg af at være lokale, var med vold systematisk "dræbt", ved at blive hakket, bukket og brækket, ganske som vi kender det fra de store danske krigsbytteofringer, og denne ubrugeliggørelse af våbnene har formentlig været en del af offerritualer, der fandt sted på pladsen (Armit 2012, 197; Bruneaux 1991, 364f; Green 2005, 156; James 1993, 93f; Kaul 1988, 47; Ralph 2007, 306; Wait 1995, 505; Webster 1995, 455).

Ud over våben, blev der i grøften bl.a. også fundet landbrugsredskaber, bæltebeslag, fibler og andre smykker. Dog er disse genstande ikke blevet udsat for samme destruktive behandling, som tilfældet er med våbnene. I denne kvadratiske grøft fandtes også kogler fra over 200 dyr, heriblandt får, okse, svin, hund, hest og æsel. Kødet fra får og svin ser ud til at være blevet fortæret på pladsen, muligvis som et kommunionsoffer forbundet med offerhandlingerne, mens kødet fra okse, hest og æsel har fået lov at borttrådne, og derfor kan disse dyr betragtes som totalofre (Armit 2012, 197; Bökönyí 1991, 434; Bruneaux 1991, 264f; Green 1998, 182; James 1993, 93; Kaul 1988, 47).

¹ En karakteristisk form for keltisk bybefæstning

² Se bilag 7 for en plan over pladsen ved Gournay-sur-Aronde

Selvom de ikke var til stede i stort tal, i forhold til de øvrige fund, fandtes der i grøften også knogler fra minimum tolv mennesker, og mange af knoglerne bærer spor efter knivmærker. Halshvirvlerne vidner om, at individerne blev halshugget, formentlig i en knælende, foroverbøjet position inden deponeringen. Ligene er i de fleste tilfælde blevet identificeret som yngre mænd, men dog har mindst tre kvinder også fundet deres sidste hvilested på pladsen. Individerne er ikke blevet nedlagt i grøften med det samme. Både dyre- og menneskeknoglerne fra pladsen ser ud til først at være blevet nedlagt i en ca. 4 m lang og 2 m dyb oval grube. Efter at en del af kødet var borttrådt i den store grube, og lemmerne var begyndt at falde fra hinanden, men dog stadig hang en smule sammen, blev de fjernet fra den centrale grube og placeret i den kvadratiske grøft i en bestemt orden. Fx var de fleste knogler fra okser spredt over hele grøften, men deres kranier var samlet nær indgangen til helligdommen, og det ser også ud til, at de resterende knogler fra såvel dyr som mennesker havde deres bestemte plads i grøften. Omkring den store "kødgrube" fandtes ni mindre, næsten cirkulære, gruber, på lidt over en meter i dybden, hvor våbnene blev placeret forud for deponeringen i grøften. Der er desuden tegn på, at gruben, hvor knoglerne først blev placeret, har været overdækket med træplanker, mens grøften, hvor de fik deres endelige deponering, var beklædt med træ, men ellers stod åben (Armit 2012, 197; Bökönyí 1991, 434; Bruneaux 1991, 264; Green 2005, 156; James 1993, 93f; Kaul 1988, 47f; Webster 1995, 455; Wait 1995, 505).

De mindre våbengruber fik omkring år 200 f.v.t. en ny funktion i form af stolpehuller til en bygning, der formentlig har skullet dække over den store centrale grube, hvor ofrede dyr og mennesker lå og rådnede, og cirka 100 år senere blev et egentligt tempel i træ opført (Bruneaux 1991, 265; James 1993, 93; Kaul 1988, 49; Webster 1995, 455).

De humane kranier, hvis kroppe blev fundet i grøften sammen med dyreknogeterne, ser ud til at være blevet ophængt eller sat på stager ved helligdommens indgang, da koncentrationer af kranier og cervikale hvirvler var samlet her. Disse var muligvis udstillet sammen med hovederne af okserne, da disse dyrs kranier bærer præg af en anden form for nedbrydning end de øvrige okseknogeter. Som allerede påpeget viser de humane kranier og halshvirvlerne tydelige tegn på halshugning i form af flere lange snit- og hugmærker pådraget fra flere forskellige vinkler af knive såvel som tungere instrumenter, hvilket indikerer, at hovederne blev fjernet fra kroppen efter døden (Armit 2012, 197; Bökönyí 1991, 434; Bruneaux 1991, 265; Carr et al. 2005, 174; Green 2005, 104, 156; Kaul 1988, 49; Ralph 2007, 306).

Tolkningen af fundene fra Gournay er absolut ikke enstemmig, og det er bl.a. blevet foreslået, at de fundne humane skeletdele vidner om lemlæstelse af lig i forbindelse med en hovedkult, rituelle drab, en lokal begravelsespraksis eller forfaderkult. Det er også blevet foreslået, at både knogler og våben har udgjort overdådige sejrstrofæer af bytte fra militære operationer og blev brugt som

dekoration på murene omkring indhegningen. De fremmede våben samt de halshuggede mænd, som meget vel kan være fjendtlige krigere, er sandsynligvis blevet henrettet og/eller ofret i en taksigelse til den eller de guder, der herskede over Gournay og dets omgivelser (Armit 2012, 197; Bruneaux 1991, 265; Green 2005, 156; James 1993, 95; Wait 1995, 505).

3.3.2. Ribemont-sur-Ancre

Ribemont-sur-Ancre er en jernalderplads med udsigt over Ancre-dalen nær floden Somme. Denne plads er også lokaliseret i Picardy-regionen, kun omkring 50 km fra den netop omtalte plads ved Gournay¹. Disse to nordfranske pladser har flere ting til fælles, heriblandt den periode, hvor pladserne blev benyttet samt helligdommenes placering inden for en større kvadratisk indhegning.

Ribemont blev også udgravet i starten af 1980'erne og ligger under en senere gallisk-romersk plads fra det 1. - 2. årh. e.v.t., samt militærgrøfter fra det 20. årh., hvilket betyder, at det keltiske jernalderkompleks er blevet forstyrret en hel del. Inden for det rektangulære hellige område, der som nævnt ligger inden for et større indhegnet oppidum, findes der to yderst interessante strukturer. Den ene, der er placeret i det nordøstlige hjørne, minder meget om helligdommen ved Gournay, bestående af en mindre kvadratisk plads omgivet af en palisadeindhegning og grøfter, indeholdende humant skeletmateriale, keramik, ødelagte våben og andre metalgenstande. Den anden struktur består derimod af en næsten cirkulær plads placeret i det sydøstlige hjørne af pladsen, også indeholdende menneskelige skeletdele² (Armit 2012, 42, 197f; Bossuet et al. 2000, 68; Carr et al. 2005, 172; Green 2005, 156; James 1993, 94; Kaul 1988, 51; Knüsel 2005, 59; Ralph 2007, 306ff; Wait 1995, 506; Webster 1995, 455ff).

Den kvadratiske nordlige struktur er især interessant i denne kontekst pga. dens mængde af deponeret humant skeletmateriale samt dens lighed med Gournay-helligdommen. Små 20 m² af grøften ved det sydøstlige hjørne af palisadeindhegningen, der formodes at ligge nær indgangen til helligdommen, er blevet udgravet, og her er der ud over en del våben og andet metal også fundet resterne af omkring 75 robuste og velnærede mænd i alderen 15 – 40 år. Flere af disse mænd havde perimorteme knogleskader og alle var blevet halshugget efter døden. Ligene er fundet i lag med op til 3-4 individer pr. m², uden hensyn til orientering eller anden orden. Flere af skaderne på knoglerne ser ud til at være kampskader, mens andre indikerer lemlæstelse af ligene. Derudover er der, ligesom på knoglerne fra Alken Enge, gnavemærker fra dyr, hvilket kan betyde, at ligene blev transporteret til stedet efter at have ligget andetsteds eller var udstillet, hvor dyr havde adgang, før deres endelige deponering i massegravsgrøften. Under alle omstændigheder er der

¹ Se bilag 6, s. 2

² Se bilag 8, s. 1 for en plan over pladsen ved Ribemont-sur-Ancre

tilstrækkeligt mange indicier, som fx de rent mandlige knogler, de kamprelaterede skader og tilstedeværelsen af våben, der gør, at jeg også her vover at betegne disse lemlæstede lig som krigere (Armit 2012, 198ff; Carr et al. 2005, 172f; Green 2004, 333; James 1993, 94; Knüsel 2005, 59; Ralph 2007, 307).

Som tilfældet er ved flere jernalderpladser, hvor et væld af menneskelige hoveder er et karakteristisk træk, er det netop det totale fravær af hoveder ved Ribemont-sur-Ancre, der er interessant, da der på pladsen er fundet hundredvis af hovedløse lig. Ud af de omkring 10.000 humane knogler, som udgraverne har fundet, er der kun fundet 2 kraniefragmenter samt 4 tænder. Disse få knoglefund er gjort i nærheden af det, der formodes at være indgangen til den større indhegning, hvilket antyder, at kranier muligvis har været fastgjort til indgangen, ligesom tilfældet var ved Gournay (Armit 2012, 42, 198ff; Bruneaux 1991, 265; Carr et al. 2005, 173; Green 2002, 104; Kaul 1988, 51).

De manglende kranier må være blevet fjernet i oldtiden, sammen med de fleste øverste cervikale hvirvler, og de tilbageværende nakkehvirvler har i visse tilfælde skæremærker, hvilket indikerer halshugning. Fjernelsen af hovederne er formentlig foregået postmortem ved en partering, og ikke i forbindelse med henrettelse. Man kan forestille sig, at disse hoveder er blevet fjernet for at få en speciel behandling, blive udstillet eller er indgået i religiøse sammenhænge andetsteds, som blot endnu ikke er lokaliseret. En anden mulighed er, at hovederne er blevet fjernet på slagmarken, hvor de er blevet taget med som personlige trofæer, som de antikke forfattere beretter om, hvorefter hovederne er blevet spredt i forskellige hjem (Armit 2012, 198ff; Carr et al. 2005, 173; Diodorus, *Bibliotheka Historica*, 5.29.4f¹; Kaul 1988, 52; Strabo, *Geografika*, 4.5.5²).

I grøften fandt man også søm, der sammen med flere stolpehuller vidner om en form for struktur, hvis funktion dog ikke er tydelig. Man har bl.a. gættet på, at der har været en platform, hvor ligene var placeret. Jean-Louis Brunaux, der har udgravet pladsen, har foreslået, at de hovedløse krigere kan have stået oprejste, fuldt udrustet med våben på sådanne platforme³. Efterhånden som ligene gik i forrådnelse faldt knogler og kropsdele til jorden, hvor de ved udgravningstidspunktet dannede de blandede dynger af delvis sammenhængende knogler (Armit 2012, 198ff; Carr et al. 2005, 172).

Udgravningerne af Ribemont har afsløret to besynderlige kvadratiske bygningsværker, såkaldte ossuarier⁴, dateret til omkring år 200 f.v.t., der befinder sig inden for den netop beskrevne kvadratiske plads i hhv. det nørdestlige og det sydøstlige hjørne. De er primært opført af humane lemmeknogler, repræsenterende

¹ Se bilag 10, s. 2

² Se bilag 10, s. 3

³ Se bilag 8, s. 2 for rekonstruktion af platform med hovedløse krigere ved Ribemont-sur-Ancre

⁴ Jeg har for præcisionens skyld valgt at benytte den fordanskede term "ossuarie", taget fra det engelske "ossuary" for disse små knoglebygninger.

300 – 400 voksne individer, og ser ligeledes ud til at tilhøre krigere. Knoglerne er arrangeret i et sammenflettet mønster på kryds og tværs, så de danner en 1,65 x 1,65 m og 1 m høj kvadratisk, hul konstruktion. Indersiden af disse små bygninger er beklædt med flade bækkenknogler og taget udgøres af humane skulderblade. Blandt med de humane knogler findes også knogler fra omkring 50 heste samt rustne og beskadigede våben. Undersøgelser af skadesmønstrene på knoglerne har vist, at skeletteringen, af de til opførelsen benyttede knogler, skete inden forrådnelsesprocessen var overstået. Også disse individer var blevet halshugget, men der er heller ikke i dette tilfælde spor efter deres kranier. I midten af den nordøstlige af disse konstruktioner fandtes der et stort hul, på omkring 30 cm i diameter og knap en meter dybt, med en tragtlignende kanal tilknyttet, og omgivet af en gulvbelægning udgjort af humane hofteskåle. Selve hullet var fyldt med omkring 200 liter splintrede og brændte knogler, primært fra mennesker, men også fra dyr. Det andet ossuarie, der blev lokaliseret ved nyere udgravninger i 1990'erne, var uheldigvis meget beskadiget af en skyttegrav fra 1. Verdenskrig, men ser ud til at have været af lignende konstruktion som det første ossuarie, dog en smule større dimensioneret. På trods af at der endnu intet er publiceret, er der indikationer på, at et tredje ossuarie er blevet identificeret (Armit 2012, 198ff; Bökönyí 1991, 434; Carr et al. 2005, 172f; Green 2005, 156ff; Kaul 1988, 51f; Ralph 2007, 307; Wait 1995, 506; Webster 1995, 456ff).

Der fandtes over 200 komplette eller næsten komplette våben på Ribemont-pladsen, hvoraf flere var bevidst beskadiget og formentlig udstillet inden deponeringen, og ud over brændte knogler fandtes inde i ossuarierne også en del våben som fx sværd, skjoldbulebeslag og spydspidser (Carr et al. 2005, 173; Kaul 1988, 51f).

Interessant nok ser den centrale del af den kvadratiske indhegning ud til at have været tom, på nær nogle træstammer, og udgraverne har foreslået, at helligdommen muligvis kan have haft en hellig lund som centrum, ligesom det er beskrevet af nogle af de klassiske forfattere om keltisk religiøs praksis (Armit 2012, 198; Lucan, *Pharsalia*, 3.399-407; Tacitus, *Annales*, 1.3.59ff, 14.30; *Germania*, 9.1ff, 39.1ff¹; Wells, C. 1995, 612).

Ud over de allerede omtalte strukturer inden for pladsen, fandtes lidt syd for den kvadratiske indhegning endnu en indhegning, på størrelse med den kvadratiske, men dog cirkulær. Dette runde indelukke ser ud til, at have været omringet af en træskærm, og gulvet var belagt med knogler fra omkring 60 voksne mænd samt en smule våben. Brunaux har foreslået, at disse mænd tilhørte den sejrige lokale hær, hvis helte respektfuldt var udsat for excarnation, og hvor plankevæggen har skulle beskytte mod hunde, rotter og tilskuere. Den omringende grøft er senere blevet markeret med omkring 50 sandstenssteler. Disse individer har tydeligvis modtaget

¹ Se bilag 10, s. 5f

en anden behandling end de øvrige lig ved Ribemont, hvorfor de muligvis har haft en anden status (Armit 2012, 200).

Der er absolut ikke enighed om, hvad der er foregået på pladsen ved Ribemont, og kompleksiteten af de forskellige deponeringer samt den relativt begrænsede udstrækning af udgravningen og udførte analyser gør, at en tolkning kræver forsigtighed. På trods af variation i teorier omkring de humane skeletrester, ligesom tilfældet også var ved Gournay, er den dominerende tolkning af denne plads, at hovedparten af de humane knogler er resterne af fremmede og besejrede fjender, hvor halshugningen kan ses som den ultimative degradering af en fjende i form af kamptrofæer, som ofre til guderne eller en variation af dette (Armit 2012, 200; Carr et al. 2005, 173; Green 2004, 333; James 1993, 95; Knüsel 2005, 59; Webster 1995, 458).

Et af de mest gådefulde aspekter ved Ribemont-komplekset er selvfølgelig fraværet af hoveder, og Brunaux anslår at i alt mindst 500 menneskelige kranier må være blevet fjernet fra de individer, der indtil videre er blevet frembragt ved udgravningerne, hvilket betyder, at det oprindelige antal kan være langt større (Armit 2012, 201).

3.4. TYSKLAND

I dette afsnit ser jeg på to fundpladser, der er placeret i det tyske område. Den første plads er Kalkriese, hvor det berømte Varusslag stod i år 9 e.v.t. mellem romerske tropper og germanske krigere. Denne plads er inddraget, da den udover at være en af de mest berømte slagmarker fra oldtidens Europa, bærer et tydeligt vidnesbyrd om, hvordan krig kunne se ud i det germanske område i jernalderen. Den anden plads er placeret i Tollense-dalen. Denne skiller sig ud fra de øvrige beskrevne pladser, da den ikke stammer fra jernalderen, men fra bronzealderen. Der er dog så mange interessante fællestræk med Alken Enge, at den ikke skal overses, blot fordi den ikke kronologisk passer ind. Disse tyske pladser er altså også valgt på baggrund af deres perspektiverende forhold til fundpladsen ved Alken Enge og den geografiske kontekst i Illerup Ådal.

3.4.1. Kalkriese

Området ved Kalkriese, nord for Osnabrück i Tyskland, kun omkring 300 km fra den nuværende danske grænse¹, kendes nok bedst for slaget i Teutoburgerskoven, også kendt som Varusslaget, der foregik i september år 9 e.v.t. mellem romerske soldater og germanske krigere under ledelse af den cheruskiske fyrstesøn Armenius. Slaget, der varede over flere dage, kulminerede med den romerske guvernør og hærfører Publius Quinctilius Varus' selvmord og germanernes henrettelse af de romerske

¹ Se bilag 6, s. 3

officerer. Tre romerske legioner¹, der talte over 20.000 mand, blev mere eller mindre udslettet ved denne begivenhed. Varus' nederlag blev en skelsættende begivenhed i Romerrigets historie, og det katastrofale nederlag og tabet af tre legioner betød bl.a., at romerne opgav at trænge længere mod nord, hvilket uden tvivl også har haft betydning for, hvordan Danmarks historie har formet sig (Greis 2007, 12; Hansen et al. 2003, 315; Jørgensen, L. 2003, 13; Rasmussen 2003, 149; Schlüter 1993, 14; Storgaard 2003, 110; Tacitus, *Annales*, 1.3.59ff; *Germania*, 37.5²; Wells, C. 1995, 611; Wells, P. 2003, 13ff).

Efter mange års søgen fandt arkæologer for omkring 25 år siden selve slagmarken, og har hermed fået mulighed for et unikt indblik i kampen og de øvrige begivenheder, der fulgte i kølvandet. Udgravninger af slagmarken, der breder sig over en 10 km lang strækning, er mere eller mindre blevet udført hvert eneste år siden opdagelsen, og afslører fortsat detaljer om kampens forløb og efterdønninger. Slaget ved Teutoburgerskoven blev udkæmpet ved et vanskeligt passabelt sted, omgivet af moser, højedrag og skove, hvilket gav de stedkendte germanere en fordel. Fundene, der er gjort her, er primært våbenfragmenter, personligt udstyr, mønter, trækdyr, humant skeletmateriale samt resterne af et flere hundrede meter langt vold- og palisadeforløb, der var blevet opført som et led i germanernes bagholdsangreb. Meget få af de fundne våben er intakte og vidner om en massiv plyndring af slagmarken efter romernes nederlag (Fabeck 2009, 327f; Hansen et al. 2003, 315; Jørgensen, L. 2003, 13; Maringer 1973, 742ff; Rost 2009, 75f; Schlüter 1993, 15f, 40; Wells 2003, 16, 51).

Der er også fundet mange fragmenterede humane knogler på jordoverfladen, under den sammenstyrtede vold samt i fem større knoglegruber, hvor både knogler fra dyr og mennesker er begravet. Det humane skeletmateriale stammer, så vidt det er muligt at bestemme, fra velnærede mænd alderen 20 - 40 år. Nogle af knoglerne viser hugskader og skæremærker og vidner om sammenhængen med de krigeriske konflikter, der her fandt sted. Analyser af disse knogler har desuden vist, at de har ligget på jordoverfladen i 2 - 10 år, inden de blev deponeret i gruberne, og pga. dette stammer disse gruber formentlig fra den begravelse, som Germanicus stod for, da han besøgte området i år 15 e.v.t., frem for de gruber, som Tacitus beretter, at Armenius lod grave (Moosbauer & Wilbers-Rost 2009, 63; Tacitus *Annales*, 1.3.59ff³; Wells 2003, 54).

Vi har flere, primært romerske, skriftlige kilder til Varusslaget, hvoraf den tidligst kendte er en passage af den romerske poet Ovid, skrevet i foråret år 10, altså blot nogle få måneder efter katastrofen. Den romerske militærofficer Velleius Paterculus skrev omkring år 30 e.v.t. om slaget, og det er meget muligt, at han har kendt både

¹ Den 17., 18. og 19. legion, der efterfølgende aldrig blev gendannet.

² Se bilag 10, s. 4

³ Se bilag 10, s. 4

Varus og Arminius personligt (Wells 2003, 37ff). Også Tacitus nævner kort efterspillet af Varusslaget i hans *Germania*, og i hans *Annales* får vi en længere skildring af, hvad der mødte Germanicus' tropper, da de i forbindelse med straffeekspeditioner i området vendte tilbage til Teutoburgerskoven i år 15 e.v.t., 6 år efter at deres kolleger var faldet (Armit 2012, 38; Fabech 2009, 327; Hazenfrantz 2009, 289; Rasmussen 2003, 149; Rost 2009, 74ff; Tacitus *Annales*, 1.3.59ff; Wells 2003, 15, 42f).

"Endnu kunne man i Germaniens lunde se romerske våben, som han [Arminius] havde ophængt og helliget til fædrenes guder;... Her var man ikke langt fra den tevtoburgske skov, hvor Varus's og hans legioners ben skulle ligge hen ubegravede. ... Midt på sletten lå der hvide ben, spredte eller samlede, alt eftersom de havde flygtet eller sat sig til modværge; ved siden af lå der stumper af spyd og lemmer af heste, og dernæst så man menneskehoveder naglede fast til træstammer. I de nærliggende lunde stod barbariske andre, hvor de havde slagtet tribuner og centurioner af første rang. De, der havde overlevet dette nederlag og vare undslupne fra slaget eller fra fangenskab, fortalte, at her vare legaterne faldne, hist vare ørnene røvede, og ligeledes, hvor Varus havde fået sit første sår, og hvor han havde fundet døden for sin egen ulykkelige hånd, ved sit eget stød, fræmdeles hvor Arminius havde stået og talt til sine folk, hvor mange galger han havde rejst til fangerne, hvor mange gruber han lod grave, og hvorledes han i sit overmod havde hånet faner og ørne. Så begravede da den romerske hær, som var tilstede, sex år efter nederlaget de tre legioners ben;..." (Tacitus *Annales*, 1.3.59-62¹).

Ud fra Tacitus' beskrivelse af de aktiviteter, der er foregået omkring slagmarken ved Kalkriese, som fx altrene hvor slagting af de romerske øverstkommandererne havde fundet sted, ser det ud til, at den germanske adfærd ikke kun har haft til formål at henrette eller nedgøre fjenden, men at en vis forbindelse mellem sejren og religiøst motiverede ritualer, var til stede (Fabech 2009, 327; Rost 2009, 74ff).

Arkæolog Peter Wells har ud fra de arkæologiske fund forsøgt at beskrive, hvordan pladsen muligvis har set ud umiddelbart efter germanernes nedslagting af romerne, altså 6 år inden Tacitus' beskrivelse af samme plads:

"The mile-long stretch of track in front of the sod wall was a mass of roman bodies. Some were intact and some chopped apart, with limbs sliced off, and in a few cases gaping bloody holes where heads had been. Some bodies had been hacked open, and innards poured out onto the blood-soaked ground. ... Bent and bloody swords and spears were scattered between, on, and sticking into other corpses. Splintered shields littered the landscape. ... Hacked and bleeding bodies of mules and horses formed grey and brown masses above the rest of the debris." (Wells 2003, 186).

¹ Se også bilag 10, s. 4

3.4.2. Tollense

Tollense er en floddal i Mecklenburg-Vorpommern, i det nordøstlige Tyskland¹, hvor der siden 1980'erne er fundet et stort antal genstande ved drænedes flodaflejringer på en omkring 3 km lang strækning. Genstandene inkluderer bl.a. humane knogler, våben, værktøj og smykker og vidner om en større væbnet konflikt i bronzealderen, omkring år 1200 f.v.t. På trods af, at denne fundplads stammer fra bronzealderen, er der en så slående lighed med fundene ved Alken Enge, at det ville være uforsvarligt ikke kort at se nærmere på denne plads². I år 2008 blev et egentligt forskningsprogram på stedet igangsat, hvor klynger af knogler fra såvel dyr som mennesker blev fundet, og det er især fundomstændighederne for de humane knogler i Tollense-dalen, der i høj grad minder om forholdene ved Alken Enge. Der er i alt fundet knogler fra omkring 100 mennesker i dalen, hvoraf 38 af disse udelukkende er repræsenteret af kraniet. Dog tyder prøveudgravninger på, at et væsentligt antal individer stadig er bevaret i dalen. Det er primært knogler fra mænd, imellem 20 – 40 år, der er fundet, mens kvinder og børn kun er repræsenteret i et meget lavt antal. De humane knogler er spredt på en omkring 1,5 km lang strækning og ser alle ud til at stamme fra en enkelt deponering. De nordligst fundne knogler kan muligvis være blevet transporteret en vis distance af floden, men undersøgelser har vist, at flere af genstandene stadig er placeret, hvor de blev nedlagt i oldtiden. Flere af knoglerne bærer desuden tegn på grov vold og har hegede såvel som uhegede kampskader. Derfor bliver de humane rester også her tolket som krigere, hvis døde kroppe efter kampen blev kastet i vandet, for derefter at være blevet aflejret i sandbanker eller roligere strækninger af floden (Brinker et al. 2010, 418ff).

4. KILDERNE

Min intention med dette afsnit er at behandle de kilder, der benyttes i denne opgave og inden for forskningen i nord- og centraleuropæisk jernalderreligion generelt. Disse udgøres dels af det arkæologiske genstandsmateriale, som allerede er omtalt ved gennemgangen af de forskellige fundpladser og dels af klassiske forfattere fra middelhavsområdet, som jeg vil behandle mere grundigt i dette afsnit.

Selvom den danske fortid formegentlig var præget af religion, er forhistorisk religion langt fra noget optimalt forskningsfelt for en religionshistoriker, da det kildemateriale, der med rimelig sandsynlighed kan kaldes for religiøst, er meget begrænset. Vores muligheder for at sige noget om jernalderens religion må vurderes i forhold til, i hvor høj grad vi er villige til at inddrage komparativt materiale, og i hvilken grad vi er villige til at acceptere en vis usikkerhed i vores tolkninger og rekonstruktioner af fortiden. Alle vore kilder til fortiden kan i dag dekonstrueres,

¹ Se bilag 6, s. 3

² Se bilag 9 for sammenlignelig fundsituation mellem Tollense-dalen og Alken Enge

problematiseres eller betvivles, og vi er derfor nødsaget til at give afkald på krav om total sikkerhed, og i stedet forsøge at fremsætte tolkninger der er sandsynlige og giver mening i forhold til de forventninger, som vi har til fortiden. Disse forventninger kan bl.a. opbygges ud fra komparative studier, der i en eller anden henseende kan paralleliseres med jernalderens samfund i Danmark, samt den viden vi har opbygget fra fx arkæologiske, etnologiske, religionsvidenskabelige og historiske studier, m.fl., om den måde, som religioner fungerer på i al almindelighed. Vi bliver derfor også nødt til at acceptere en vis mængde fordomsfuldhed i studiet af forhistoriske religioner (Christensen 1998, 21; Schjødt 2009, 68).

Der er for mig at se ikke nødvendigvis nogle kilder, der er bedre end andre til at belyse jernalderens rituelle praksis, men de forskellige kilder afslører forskellige aspekter, og det er summen af de tilgængelige kildetyper, der optimalt kan afsløre betydningen af et samfunds religion og ritualer, det være sig i nutiden som i fortiden. Derfor er en tværfaglig tilgang til studiet af fortidens ritualer også at foretrække, da muligheden for at få kendskab til så mange kildetyper som muligt hermed er til stede. Vi rekonstruerer fortiden ud fra de kilder, vi har til rådighed, men disse kilder tolkes ud fra de forventninger, vi har til helheden, og denne hermeneutiske fremgangsmåde er nødvendig for at rekonstruere noget som helst, i det mindste når det drejer sig om ikke-skriftlige kulturer (Ravn 2003, 17; Schjødt 2009, 68).

4.1. DE ARKÆOLOGISKE MATERIELLE KILDER

Den første kildegruppe består af det arkæologiske genstandsmateriale, som vi er i fysisk besiddelse af. Denne kildegruppe har meget at fortælle om fx interageren mellem forskellige kulturer, og kan i sin rene grundform anses som den mest objektive, vi er i besiddelse af til forhistorisk religion. Det er desværre kun en del af religion, der udtrykkes i handlinger, og en endnu mindre del der udtrykkes i handlinger, der involverer en form for materiale. Dette afgrænser i høj grad aspekterne af forhistorisk religion, der kan studeres af arkæologer og det er absolut ikke nogen let opgave at lave slutninger tilbage til de forestillinger, der har affødt disse handlinger, hvis dette da overhovedet er muligt (Christensen 2004, 21; Schjødt 1998, 73ff).

Hvis vi ser på de materielle genstande som kilder til forhistorien kan vi groft sagt udlede to forskellige former for fund. Den første kan kaldes kulturelle eller intentionelle kilder, fx repræsenteret ved menneskeskabte genstande som smykker, våben og bearbejdet træ, der bl.a. afspejler æstetiske præferencer. Den anden kan betegnes som ikke-kulturelle eller ikke-intentionelle fund, så som humant skeletmateriale eller dyreknoget, der afspejler mere biologiske aspekter og bl.a. kan fortælle os om køn, alder og andre genetiske variationer (Ravn 1998, 85).

Som tilfældet er med de fleste kildegrupper, er der også problematikker omkring brugen af det arkæologiske genstandsmateriale, som man må gøre sig bekendt med, hvis en frugtbar udnyttelse skal opnås. En af disse udfordringer, som bl.a. Kirsten

Andersen i sit antropologiske feltarbejde med nordghanesiske stammer har observeret, er, at hvor fx én stamme synliggør deres religiøsitet og magt igennem værdifulde materielle genstande, udtrykker en anden stamme de samme værdier igennem naturens egne og uforarbejdede materialer (Andersen 1998, 26ff).

4.2. DE KLASSISKE TEKSTLIGE KILDER¹

Hverken jernalderens germanere eller keltere besad en egen skriftkultur, og derfor findes der desværre heller ingen tekster, der giver os deres egen beskrivelse af deres religiøse praksis eller tanker og følelser omkring denne. En vigtig kilde til vor viden om germanske og keltiske områder samt de folkeslag der beboede disse og de omkringliggende egne i århundrederne omkring vor tidsregnings begyndelse, er derfor de nedskrevne beretninger fra græske og romerske forfattere. Disse forfatters beskrivelser af fremmede folkeslag er i udgangspunktet baseret på direkte observationer, selvom de fleste af de epigrafier, som vi i dag har til rådighed, bygger på ældre, mere eller mindre ukendte originaltekster. Disse kilder er ofte ret detaljerede, men har som regel det svage punkt, at de beskriver én bestemt situation, fikseret i tid og rum. Derudover er disse kilder ofte svære at gennemskue, da de som regel har en bestemt agenda eller bestemte stereotyper for deres udlægning. Desuden befandt forfatterne sig ofte langt fra de folk, de beskrev, både geografisk, mentalt og i visse tilfælde også tidsmæssigt, hvilket let kan have ført til misforståelser eller mistolkninger (Christensen 2005, 45f; Grane 2003, 127; Green 2002, 30; Hasenfrantz 2009, 285; Ilkjær 2000, 14; McCartney 2012, 28; Ravn 2003, 17; Zelle 2009, 99). På trods af usikkerheden, der ligger i brugen af de klassiske forfattere som kilder, er de det eneste tilgængelige tekstlige materiale til det danske område i jernalderen, og indeholder ofte vigtige oplysninger, der i visse, men langt fra alle, tilfælde, afspejles i det arkæologiske genstandsmateriale. Derfor kan og skal de ikke afskrives som en vigtig kilde til information om, og nuancering af, den keltisk-germanske religion i jernalderen, når de blot bliver benyttet med forsigtighed (Green 1998, 174; Johansen 1986, 69; Ström 1986, 235; Wells 1998, 271).

Et vigtigt redskab, som de romerske epigrafer benyttede sig af, var "interpretatio romana", hvor de fx benyttede romerske gudenavne til at beskrive fremmede guder med de samme funktionelle aspekter. Et eksempel er Cæsars beskrivelse af de keltiske guddomme, som han navngav Mercurius, Jupiter, Mars, Apollo, Minerva og Pater Dis. Dette er romerske gudenavne, og Cæsar prøver på denne måde at beskrive gallernes gudeverden for sine romerske læsere. Cæsars seks guder skal altså opfattes som gudetyper, hvor han har fundet den guddom, som han selv, og hans læsere, var bekendt med, som lignede den galliske mest, og de galliske keltere havde altså tilsyneladende en handelsgud, en hersker gud, en krigsgud, en lægegud, en gudinde

¹ Se bilag 10 for benyttede tekstuddrag til hele afsnit 4.2

for håndværk og en døds gud, der også var stamfader (Cæsar, *De Bello Gallico*, 6.5.17¹; Todd 2004, 103; Wait 1985, 196; Warmind 2001, 71ff).

Nedenfor vil jeg kronologisk gennemgå de vigtigste og mest informative klassiske kilder til den germanske og keltiske rituelle praksis involverende bl.a. ofring af mennesker og våben.

Poseidonios / Poseidonius (ca. 135 - 51 f.v.t.)

Poseidonios var en syrisk-græsk stoisk filosof, der selv rejste i og beskrev det sydlige Gallien, i nærheden af det moderne Marseille, i starten af det 1. årh. f.v.t. Hans værk, *Historier* (gr. *Historiae*), der desværre er gået tabt, er skrevet omkring år 80 f.v.t. og kan betragtes som fundamentet for en stor del af de overleverede etnografiske beretninger om kelterne, og er bl.a. bevaret gennem Julius Cæsar, Diodorus Siculus og Strabo. Disse forfattere kan betegnes som "den poseidoniske tradition", hvor også den senere Athenaeus kan medregnes, og derudover trækker både Lucan, Pomponius Mela og Tacitus også på Poseidonios' forfatterskab til beskrivelsen af kelterne og deres kultur. Hans observationer bærer præg af personligt at have været vidne til forskellige keltiske praksisser, som fx indsamling og udstilling af humane hoveder, i det sydlige Gallien, hvilket jeg vil vende tilbage til i afsnit 8 (Armit 2012, 25; Grane 2003, 130; Green 1998, 174; Lescure 1991, 362; McCartney 2012, 27ff; Ralph 2007, 68, 305; Wait 1985, 191ff; Warmind 2001, 32; Webster 1995, 450).

Julius Cæsar² (100 - 44 f.v.t.)

Gaius Julius Cæsar er litterært bedst kendt for sit værk *Gallerkrigene* (lat. *De Bello Gallico*), der stammer fra midten af det 1. årh. f.v.t. Ud over at benytte Poseidonios' skrifter førte Cæsar selv kampagner i Gallien i næsten et årti, og han har derfor selv haft mulighed for at observere gallernes forskellige praksisser, hvorfor værket har en vis troværdighed på trods af Cæsars politiske agenda. Cæsar opremser i 6. bog af sit værk gallernes guddomme, hvor Merkur er den gud, der dyrkes mest. Herefter følger Apollo, Mars, Jupiter og Minerva. Cæsar fortæller desuden i dette afsnit, at gallerne bragte al krigsbyttet til Mars, som resultatet af løfter om ofring i tilfælde af sejr, hvorfor man kunne se høje dynger af krigsudstyr i flere områder. På disse indviede steder herskede bestemte regler, og straffen for at fjerne ofret bytte var ifølge Cæsar streng og pinefuld. Denne beskrivelse er især interessant i forhold til de nordfranske krigshelligdomme, som fx Gournay og Ribemont, da det arkæologiske materiale her i en vis grad støtter Cæsars oplysninger, selvom han dog aldrig nævner menneskeofringer eller henrettelser i forbindelse med disse indviede steder. Cæsar beretter dog andetsteds om ofring af mennesker, hvilket jeg vil vende tilbage til i afsnit 9. Om de germanske guder, har han desværre ikke samme mængde af oplysninger, og fortæller blot, at germanerne kun dyrkede guder, de kunne se, som

¹ Se bilag 10, s. 1

² Se bilag 10, s. 1, for benyttede uddrag af Cæsars *Gallerkrige*

fx solen, månen og ilden (Armit 2012, 197; Christensen 2005, 45; Cæsar, *De Bello Gallico*, 6.5.17¹; Glob 1965, 120; Grane 2003, 144; Green 1998, 174ff; Kruta 1991, 504; McCartney 2012, 28; Randsborg 1995, 76f; Webster 1995, 447).

Diodorus Siculus / Diodor² (ca. 90 - 30 f.v.t.)

Diodorus Siculus, der som navnet antyder stammede fra Sicilien, skrev sit nok bedst kendte værk *Bibliotheka Historica* i 40 bind, i midten af det 1. årh. f.v.t. *Bibliotheka Historica* kan bedst beskrives som en samling af ældre værker, og på trods af, at han beretter om rejser til bl.a. Egypten og Rom, indeholder hans beskrivelser af disse steder forholdsvis mange fejl, som et øjenvidne sandsynligvis ikke ville lave, hvorfor kildeværdien af hans skrifter heller ikke kan vurderes så højt. Fra Diodorus hører vi bl.a. om gallernes behandling og ofring af krigsfanger og kriminelle og han citerer, ligesom Strabo, Posidonios omkring kelternes hovedkult, som jeg vil vende tilbage til i afsnit 8 (Diodorus, *Bibliotheka Historica*, 5.29.4f, 5.32.6³; Grane 2003, 131; Green 2002, 83, 173ff; Lescure 1991, 362; McCartney 2012, 27ff; Webster 1995, 447).

Strabo / Strabon⁴ (ca. 64/63 f.v.t. - 24 e.v.t.)

Strabo var en græsk historiker, geograf og stoisk filosof fra Amaseia i Lilleasien. Han er nok bedst kendt for sit 17-binds værk *Geografika*, fra starten af det 1. årh. e.v.t., der beskriver folk og steder fra forskellige områder af datidens kendte verden, heriblandt germanerne og kelterne, og for sin *Historika Hypomnemata* ("Historiske noter") i 47 bøger, hvoraf det meste desværre er gået tabt. Strabo var ligesom Cæsar af "den poseidoniske tradition", og det er bl.a. på grund af ham, at Poseidonios' observationer om kelternes hovedjagt og hovedkult, som jeg vender tilbage til i afsnit 8, er bevaret. Ud over Poseidonios benyttede Strabo mindst ni andre forfattere til sine beskrivelser af kelterne, og selvom han var en berejst mand, er der ingen tegn på, at han nogensinde selv besøgte det galliske område. Strabo fortæller os også om forskellige former for menneskeofring hos både gallere og germanere, hvilket jeg vender tilbage til i afsnit 9 (Grane 2003, 130; Lescure 1991, 362; McCartney 2012, 28; Ralph 2007, 305; Todd 2004, 109).

Tacitus⁵ (ca. 56 - 117 e.v.t.)

Cornelius Tacitus var romersk senator og historiker. Hans hovedværker, *Historier* (lat. *Historiae*) og *Årbøger* (lat. *Annales*) omhandler de romerske kejsere i det 1. årh., men han er i Norden nok bedst kendt for sit lille værk *Germania* fra år 98 e.v.t., hvor han beskriver de germanske folk og deres levevis. I *Germania* giver Tacitus en generel gennemgang af de folk, som beboede området øst for Rhinen og nord for Donau,

¹ Se bilag 10, s. 1

² Se bilag 10, s. 2, for benyttede uddrag af Diodorus Siculus' *Bibliotheka Historica*

³ Se bilag 10, s. 2

⁴ Se bilag 10, s. 3, for benyttede uddrag af Strabos *Geografika*

⁵ Se bilag 10, s. 4-6, for benyttede uddrag af Tacitus' *Annales* og *Germania*

som Cæsar havde døbt germanerne, og udpeger for sine romerske læsere nogle interessante og anderledes træk, ved de enkelte germanske stammer (Bibby 1980, 260; Glob 1965, 116ff; Greis 2007, 12; Hansen et al. 2003, 315f; Rasmussen 2003, 149; Todd 2004, 4ff; Wells, P. 1995, 169; Zelle 2009, 99).

Tacitus præsenterer os i *Germania* for de germanske guder, som ifølge ham var Mercurius, Herkules og Mars, og hvor han ligesom Cæsar "oversætter" til det latinske publikum. Der har været mange bud på, hvilke guder der her er tale om, og det er bl.a. blevet foreslået, at Merkur skal opfattes som Wodan/Odin, Herkules som Donar/Thor og Mars som den germanske krigsgud Tiu/Tiwaz/Tyr. Derudover er Tacitus inden for den danske arkæologi og religionsvidenskab især berømt for sin passage om den germanske frugtbarhedsgudinde Nerthus, der blev dyrket i det nordlige Germanien. Arkæologiske fund af vogndelev i de danske moser knyttes ofte til denne gudinde, da hun ifølge Tacitus blev kørt rundt i en vogn. Denne gudinde vil jeg komme nærmere ind på i afsnit 7. Ligesom de allerede nævnte forfattere, beretter Tacitus også om ofring af mennesker, og han er bl.a. blevet flittigt benyttet til tolkningen af de nordeuropæiske moselig, da han i *Germania*, i forbindelse med sin beskrivelse af germanernes retsvæsen og straffe, beretter, at kujoner, krystere og de, der har vanæret deres krop blev druknet i sumpede moser, og overlagt med fletværk, da deres skændselsgerninger skulle skjules (Bennike et al. 1986, 207; Buchholz 1968, 119; Glob 1965, 120ff; Grane 2003, 144f; Green 1998, 177; Kaliff 2007, 58; Kruta 1991, 504; MacCana 1991, 598; NM 2012; Randsborg 1995, 77; Tacitus, *Germania*, 9.1ff, 40.1ff; Todd 2004, 103).

Tacitus er desuden en af de få kilder, der muligvis beskriver et krigsbytteoffer. Han beretter, at hermundurerne og chatterne i år 58 e.v.t. mødtes i et slag, over ejerskabet af en flod der flød mellem deres territorier, efter at have lovet at ofre deres fjender og byttet fra kampen til deres respektive krigsguder, af Tacitus kaldet Mars og Merkur. Det var de sejrige hermundurer, der fik lov til at opfylde løftet, og de besejrede chatter og alle deres ejendele blev derfor givet til guderne (Tacitus, *Annales*, 13.5.56ff²).

Paulus Orosius³ (ca. 385 - 420 e.v.t.)

Den spanskfødte kristne polemiker Paulus Orosius, er nok bedst kendt for sin *Syv historiebøger mod hedningene* (lat. *Historiarum Adversum Paganos Libri VII*) som udkom i 417 e.v.t. og bl.a. er baseret på en række romerske historikere som Julius Cæsar, Livius og Tacitus. Ligesom Tacitus har vi fra Orosius' skrifter en beskrivelse af et krigsbytteoffer, og på trods af den forholdsvis store tidsforskel mellem Orosius' forfatterskab og de beskrevne begivenheder, er det muligvis det mest detaljerede og

¹ Se bilag 10, s. 5f

² Se bilag 10, s. 4

³ Se bilag 10, s. 7, for benyttede uddrag af Orosius' *Historiarum Adversum Paganos Libri VII*

derfor også mest citerede afsnit, når det handler om tolkningen af de danske krigsbytteofringer. Orosius fortæller, at de germanske kimbrere og teutonere ødelagde og ofrede alt krigsbytte i en flod efter sejren over romerne ved Arausio (nutidens Orange) i år 105 f.v.t., som resultatet af et løfte om denne ofring til en gud, i tilfælde af sejr (Armit 2012, 23; Blankenfeldt & Rau, 134; Christensen 2005, 45; Glob 1965, 116ff; Grane 2003, 130ff; Green 1986, 129; Ilkjær 2000, 14; Kaul 1988, 32; Orosius, *Historiarum Adversum Paganos*, 5.16¹; Randsborg 1995, 74; Todd 2004, 109).

5. DEFINITION AF RELIGION

Efter en gennemgang af de arkæologiske og tekstlige kilder, finder jeg det hensigtsmæssigt at forsøge at sætte dette materiale ind i en bredere religionsvidenskabelig kontekst. For at dette kan give mening, kræver det dog først en introduktion og definition af centrale temaer inden for religionsvidenskaben. Da begrebet "religion" meget hurtigt kan blive et noget vidtrækkende og abstrakt fænomen, har jeg valgt at fokusere på oppositionsbegreberne "den anden verden" kontra "denne verden", som en måde at definere religion på. Forestillingerne om den anden verden er mange, men ofte forekommer det, at de dødes rige i en vis henseende falder sammen med gudernes rige. Derfor har jeg valgt netop at se nærmere på de germansk-keltiske forestillinger om, hvordan de døde rejste til den anden eller næste verden, samt hvilken betydning de genstande de fik med sig kan have haft.

5.1. DEN ANDEN VERDEN

I tidens løb, er "religion" blevet defineret på et utal af måder, men stort set alle er enige om, at for, at der er tale om religion, skal der være en person eller institution, der forholder sig til, og kommunikerer med en anden verden. Med andre ord er religion altså der, hvor denne verden har en postuleret reference til eller kommunikation med magter i en anden verden. Tilstedeværelsen af denne transcendent eller guddommelige reference i form af noget overmenneskeligt eller hinsidigt er nødvendig, for at vi kan skelne religion fra fx ideologi. Kosmos kommer for den religiøse person på denne måde til at bestå af to fundamentalt forskellige verdener, nemlig denne verden og den anden verden, som dog er forbundne, da en form for kommunikation skal finde sted mellem disse to verdener (Christensen 1998, 12ff; Schjødt 2009, 60; Whitehouse 2004, 230).

På grund af den transcendent reference er det yderst vanskeligt at bestemme det religiøses tilstedeværelse i det arkæologiske genstandsmateriale, da det kun kan genkendes i det talte sprog eller på skrift. Vi kan fx kun vide, at en statue med en tordenkile forestiller Zeus, fordi vi gennem tekstlige kilder ved, at tordenkilen er Zeus' attribut. Religionsvidenskaben har dog også sine begrænsninger, da den i

¹ Se bilag 10, s. 7

studiet af det arkæologiske genstandsmateriale, såvel som de tekstlige kilder til religion, kun kan udlede den menneskelige side, og hævdelser af den anden verden eller overnaturlige magter vil altid forblive et postulat fra den religiøse udøvers side (Christensen 1998, 12ff; Sveen 1998, 110).

Skelnen mellem denne verden og den anden verden kan sidestilles med en skelnen mellem en profan / sekulær verden og en hellig / religiøs verden. Forholdet mellem det, der er helligt, og det der er profant, er dog et relativt forhold, da det, som har status af helligt i ét samfund, ikke nødvendigvis har det i et andet samfund, hvilket også er en af grundene til, at det er umådeligt svært for arkæologien som fag alene at beskæftige sig med religion i forhistoriske samfund, da den transcendent referent, i form af fx guder, som sagt oftest er fraværende i det arkæologiske materiale (Christensen 2004, 17f; Sveen 1998, 110). I langt de fleste kendte samfund har religion dog spillet en afgørende rolle for samfundets struktur, klassedeling, individets liv, osv. I de europæiske forhistoriske samfund kan man derfor forvente et kosmologisk syn, hvor hhv. en hellig / religiøs og profan / sekulær sfære var mere sammenflettet end tilfældet er i den nutidige vestlige verden (Berggren 2006, 305; Kaliff 2007, 15ff).

5.2. DØDSRIGER

Som nævnt findes der et utal af forestillinger om den anden verden, og en af disse forestillinger inden for den keltisk-germanske verden ser ud til at have været dødsriget, eller rettere sagt dødsrigerne. Grunden til, at jeg her vil skitsere formodede forestillinger om forhistoriske dødsriger er, at de krigere og våben, som jeg ovenfor har behandlet, må formodes, at være endt et sådant sted.

Døden repræsenterer den ultimative konfrontation mellem denne verden og den anden verden og i de fleste samfund er der en tro på en eksistens efter døden i en anden verden end denne, samt ritualer, der udføres af de efterladte for at hjælpe afdøde med denne overgang. Rent arkæologisk er det da også grave med tilhørende gravgods og gravmonumenter, hvilket jeg vil påstå de ovenfor gennemgåede pladser dels kan betragtes som, der har overbragt de tydeligste og mest håndgribelige spor efter fortidens religiøse forestillinger og praksisser (Merrifield 1987, 59; Raftery 1994, 188).

Forskellige begravelsesformer kan, men behøver ikke, være et tegn på forskellige eskatologiske ideer. Fx kan de mange begravelsesformer vi ser i de skandinaviske samfund i jernalderen indikere, at der var flere forskellige eskatologiske ideer, men de kan også tolkes som et fravær af en fast ide om, hvad der skete efter døden. En tredje mulighed er dog også, at forskellen ikke nødvendigvis behøver at være udtryk for forskellige ideer, hvilket også etnografiske komparative studier viser. Begravelsesritualer kan variere selv inden for relativt konsistente traditioner og trosretninger, og kan måske være essentielle for transformeringen af kroppen eller have betydning for, hvordan den afdøde rejste til den anden verden, hvad enten dette involverede den jordiske krops ødelæggelse af jord eller flammer, ligesom

tilfældet fx er i den kristne begravelsespraksis i Danmark. De forskellige dødsriger, samt de forskellige former for behandling af kroppen efter døden, kan som et fjerde alternativ afspejle en eskatologisk forestilling om, at forskellige mennesker havde forskellige skæbner efter døden (Fahlander & Oestigaard 2008, 10; James 1993, 98; Kaliff 2007, 62ff, 156; Ravn 2003, 131f; Wait 1995, 506ff).

Hvis vi fx ser på de døde krigere fra Alken Enge, de nordfranske krigshelligdomme eller Danebury, og godtager teorien om, at de repræsenterer en besejret fjende, kan man spekulere over, hvorvidt behandlingen af deres lig har haft en betydning for deres videre skæbne. Fx kan halshugning tolkes som en symbolsk handling. Hovedet er essentielt knyttet til identitet, og udplynning af et lig, især hvis man frarøver det dets hoved, kan ses som en afværgelse mod en passende begravelse og anstændig indlemmelse i den anden og næste verden, hvor sjælene, der blev nægtet en normal begravelse, var forhindret i at følge den normale vej til efterlivet (Green 2004, 330; Fahlander & Oestigaard 2008, 10; James 1993, 98; Wait 1995, 506ff).

5.3. GRAVGODS

Gravgods, gravgaver eller gravudstyr er alle betegnelser for de objekter, der kan være placeret i graven sammen med den afdøde, og disse genstande benyttes ofte til tolkningen af eskatologiske forestillinger i et givent samfund, hvor det normalt antages, at de genstande, der blev lagt ved den døde, skulle ledsage denne til de dødes rige, hvor afdøde kunne gøre brug af disse. Fx er nedlæggelsen af kostbare våben i nogle af jernalderens grave formentlig ikke kun et udtryk for afdødes eller dennes slægtninges status eller økonomiske formåen, men også for en tro på, at den døde kunne få brug for sine våben i det næste liv (Kaliff 2007, 29f; Watt 2003, 192).

Som alternativ til ovenstående tolkning af gravgods, er det også muligt, at gravgaverne eller gravgodset skal anses som ofre, enten til den afdøde, til forfædre, til underjordiske magter eller til en gud. Et offer forudsætter, at der er en giver og en guddommelig modtager, og der er intet, der som sådan udelukker gravgaverne fra at være ofre. Den afdøde kunne opfattes som at have opnået guddommelig status, eller gravgodset kunne ses som afdødes eget offer til en gud, men kunne også opfattes som ofre til de magter, der havde ansvaret for at få den afdødes sjæl accepteret i dens nye hjem eller forsikre en sikker rejse dertil. Et af argumenterne for at tolke gravgodset som offergaver er, at hvis vi ser nærmere på, hvad det var, der blev ofret i de danske moser i jernalderen, og hvad der er fremkommet fra samtidens grave, er der flere genstande, der findes inden for begge fundkontekster, som fx keramik, dyreknogler og våben. Hvis vi specifikt kigger på offerpladsen ved Alken Enge eller de nordfranske pladser, kan vi tilføje endnu en genstand – nemlig den døde krop. Indtil videre er såvel de materielle genstande, som dyr og mennesker, dog blevet tolket som ofre, til den eller de guddomme som herskede i området, men betyder dette så, at vi kan anskue det, som man normalt anser som gravgaver ved normative

begravelser, som ofre, måske tiltænkt en gud, der skulle tage imod den døde i graven? Hvorvidt gravgodset skal betragtes som gaver eller som ofre er altså tydeligvis en tolkningssag, og kan for mig at se, uden de store problemer, være begge dele. Hvad de levende har tænkt, da de placerede lerkar, våben og dyr i afdødes grav, hvad enten denne var i placeret i vådt eller tørt miljø, for 2000 år siden, kan vi desværre kun gisne om (Kaliff 2007, 29f; Merrifield 1987, 64ff).

Når vi har med formodede menneskeofringer at gøre, er der både fundkontekster, hvor der findes genstande omkring de døde, som fx ved Alken Enge og de nordfranske pladser, men også fundkontekster, hvor det hovedsageligt er de døde, der er at finde, som fx ved Danebury og ved flere af de danske moseløse (Merrifield 1987, 64ff). Både tilstedeværelsen af gravgods og behandlingen af ligene kan formodes at have en betydning for den døde sjæls frigørelse og adgang til et muligt dødsrige. Alt det, der skete ved almindelige begravelser, drog den døde i mosen, gruberne eller inden for helligdommene og dennes sjæl ingen nytte af, enten pga. manglende materielle genstande eller en bevidst lemlæstet krop, og det kan derfor antages, at de personer enten fortabte deres sjæl eller var henvist til et andet sted, end hvad der almindeligvis blev anset for en passende destination. Man kan ud fra jernalderens begravelsespraksis i det keltisk-germanske område fornemme, at menneskene i disse samfund blev differentieret - eliten blev sendt til den anden verden med deres symboler på verdslig magt, de "almindelige" mennesker blev sendt som almindelige sjæle, mens de "unormale" eller fjendtlige mennesker fik en meget anderledes behandling, som for at forhindre disse sjæle fra at besmitte og risikere det jordiske samfunds forhold til den anden verden. Uanset hvad formålet med disse individers nedlæggelse har været eller hvad deres mulige brøde var, er det fristende at tro, at den almindelige sjælelige frigørelse eller frelse blev frataget disse mennesker (Fahlander & Oestigaard 2008, 10; James 1993, 98; Kaul 2003, 42; Wait 1995, 506ff).

6. DEFINITION AF ET OFFER

Efter en diskussion af, hvorvidt gravgods skal opfattes som et offer eller ej og da der igennem opgaven har været flere hentydninger til, at de døde krigere er blevet ofret, mener jeg, at det er vigtigt, at tydeliggøre, hvad der ligger i termen "offer". Man kan betragte en offerhandling parallelt med den netop benyttede definition af religion, hvad enten der er tale om ofringer af mennesker, dyr eller livløse genstande, hvor en forudsætning er en giver og en transcendent modtager (Kaliff 2007, 30). Derudover kan man anse en offerhandling som et ritual, hvorfor jeg finder det hensigtsmæssigt, kort at oprids, hvad der ligger i dette begreb for derefter at se nærmere på selve definitionen af et offer, samt hvad der kræves, for at en genstand eller et væsen kan betegnes som et sådant.

6.1. RITUALER

Ritualer kan være mange ting, og en definition er, at ritualer kan ses som den formaliserede og gentagne base for social handling, der opretholder et samfund gennem følelsesladede og stimulerende effekter. Ritualer udleder deres betydning fra samfundet, samtidig med, at de fornyer og giver betydning til de sociale strukturer, og er, ligesom religion, ikke nødvendigvis statiske og fikserede fænomener (Bell 1992, 123f; Hodder 1982, 171). Ritualer kan både være religiøse og sekulære, og hvor religiøse ritualer involverer kommunikation med guder, ånder, forfædre eller andre overnaturlige agenter, foregår de sekulære ritualer inden for den profane sfære (Armit 2012, 14f; Kaliff 2007, 28f).

Det er stort set umuligt at skelne religiøse fra sekulære ritualer i det arkæologiske materiale, og kontrasten mellem rituelle og ikke-rituelle aktiviteter kan som oftest være udvisket og meget svær at definere, da vi som regel ikke er i besiddelse af den, for religion, nødvendige transcendent reference (Fabeck 2009, 319; Hodder 1982, 172). Et andet problem, vi støder på, når vi skal tolke levn fra fortiden, er, at udformningen af de fleste ritualer eller rituelle handlinger blot er en afart af almindelige menneskelige hverdagshandlinger eller sekulære ritualer. Og idet de bagvedliggende mentale forestillinger og forklaringer hos det forhistoriske menneske ikke er tilgængelige for os i dag, kan vi i princippet ikke afgøre, om hensigten med en specifik handling har været religiøs eller sekulær (Humphrey & Laidlaw 1994, 91ff; Damm 1998, 47; Lawson & McCauley 2007, 228). En metode, der dog har været fremherskende inden for det arkæologiske felt er, at alt, hvad der ikke har kunnet forstås eller passes ind i en praktisk, funktionel ramme, er blevet tolket som havende en religiøs motiveret rituel funktion. I vores nutidige vestlige verden, bliver opførsel eller handlinger ofte beskrevet som religiøse, når de ikke umiddelbart udgør noget praktisk formål (Brück 1999, 313ff; Hodder 1982, 159ff). Men hvordan kan vi så genkende de religiøse ritualer i det arkæologiske materiale? Her må det tværfaglige samarbejde og fundkonteksten have en rolle, og der hvor vi formoder, at det er sandsynligt, at mennesker kommunikerer med en transcendent magt, må vi også formode, at rituelle handlinger har spillet en rolle.

6.2. SACRIFICE VS. OFFERING

Et offer kan ses som en del af et ritual, og kan have forskellige funktioner, og bliver ofte inddelt i forhold til dette. De mest anvendte former for ofre er gaveofferet, ofte med en do ut des-forventning, kommunionsofferet, med en fællesskabsstiftende funktion og sonofferet, med en fornyende funktion (R/L 1998¹; GRL 1999²). Det danske ord "offer" er i sig selv efterhånden et forholdsvis veldefineret begreb inden for den religionsvidenskabelige verden, og kan kort sagt siges at være en form for

¹ "do ut des", "offer"

² "offer"

gave, der forudsætter, at der er en giver og en guddommelig modtager, og meningen med et offer er som regel at få gudernes støtte til dette eller hint. Som endnu en bivirkning af, at det arkæologiske felt som oftest mangler en guddommelig referent, er mange arkæologiske genstande blevet kaldt for ofre, nogle gange overbevisende, andre gange i mangel på en bedre forklaring (Christensen et al. 1999, 121; Kaliff 2007, 30).

På engelsk findes der to ord for det, vi på dansk kalder et offer, hvilket lægger op til en skelnen imellem forskellige handlinger i et ritual. Disse betegnelser er hhv. "sacrifice" og "offering". Begge ord kommer af latin og ordet "sacrificium" betyder at gøre hellig eller opofre, mens termen "offero" betyder at bære frem eller at tilbyde (Fabech 2009, 319; Green 2002, 19; Kaul 2003, 19; R/L 1998¹). Flere argumenterer for, at det begrebsmæssige skel mellem "sacrifice" og "offering" ligger i, om offeret består af døde genstande eller levende væsner, hvor noget eller nogen bliver dræbt, som fx et dyr eller menneske ved "sacrifice", mens "offering" ikke indebærer, at et liv afsluttes (Berggren 2006, 303; Green 2002, 22; Merrifield 1987, 22). Det var oprindeligt antropologerne Henri Hubert og Marcel Mauss, der fremførte denne distinktion i slutningen af det 19. årh., hvor de pointerede, at "sacrifice" ændrede naturen af det, der blev ofret, enten gennem død eller en anden form for ødelæggelse, for at kunne passere til den anden verden, mens "offering" ikke forandrede tingens natur, og derfor nærmere kan betragtes som en form for velsignelse af en given genstand (Hubert & Mauss 1964, 11). Jeg mener, at Hubert og Mauss' definition af "sacrifice" dækker det, jeg anser som et offer, og fremadrettet vil jeg derfor benytte denne definition. Altså, at et offer er en gave til guderne, hvor et materiale enten dræbes eller på anden måde transformeres, så det kan modtages af de transcendent magter i en anden verden.

6.3. TRANSFORMATIONEN AF ET OFFER

En afgørende faktor, når det kommer til et offer, er offerets medierende rolle, som er essentiel for kommunikationen mellem denne og den anden verden.

For at gaven kan overføres fra den jordiske verden til gudernes, åndernes eller forfædrenes verden skal gaven transformeres og/eller adskilles fra denne profane verden, for at kunne modtages i den anden, hellige verden (Green 2002, 22ff; GRL 1999²; Jensen et al. 1994, 22). Henri Hubert og Marcel Mauss definerede offerets universelle karakter som "... establishing a means of communication between the sacred and the profane worlds through the mediation of a victim, that is, of a thing that in the course of the ceremony is destroyed." (Hubert & Mauss 1964, 97). Altså må gaven rituelt destrueres. Dette kan vi fx se i det arkæologiske genstandsmateriale, hvor sværd, spyd eller keramik er gjort ubrugelige som praktiske genstande i denne

¹ "offer"

² "offer"

verden, eller i tilfælde af levende væsner, hvor denne destruktionsproces betyder en drabshandling. En måde at fjerne hellige gaver fra den jordiske verden, og sørge for at de succesfuldt bliver modtaget i den anden verden, kan også bestå i fysisk at fjerne og gøre dem utilgængelige eller usynlige ved fx begravelse, nedsænkning i vand, afbrænding eller blot placering inden for en offerplads, der kan opfattes som en barriere mellem denne verden og den anden verden (Carter 2003, 277; Green 1998, 170ff; Koch 1996, 21).

En af de gråzoner der findes, når vi laver denne skelnen mellem levende ofre, der dræbes og ofrene af livløse materielle genstande, er de tilfælde, hvor de livløse genstande er symbolsk aflivet eller "dræbt" i form af bevidst ødelæggelse og ubrugeliggørelse. Dette ser vi fx tydeligt ved de nordfranske helligdomme og de danske krigsbytteofringer, hvor våben og andet militært udstyr er bukket, bøjet og destrueret til næsten uigenkendelighed. Man kan her se paralleller til vold af en type, som kan sammenlignes med det hellige drab, som udføres på levende væsner.

7. DE DANSKE VÅDOMRÅDER SOM HELLIGDOMME

Hellige steder kan variere en hel del fra kultur til kultur, hvilket kan vanskeliggøre en genkendelse fra udefrastående position. Dog er der oftest en form for grænse, der adskiller stedet fra den profane sfære, samt visse regler for fx opførsel, der skal følges (Hubert 1994, 11). I dette afsnit vil jeg se nærmere på muligheden for at opfatte de danske vådområder som helligdomme. I denne forbindelse ser jeg bl.a. på den kontinuerlige ofring, som foregik i disse områder og på de klassiske kilders beskrivelser af de germanske såvel som de keltiske helligdomme.

De danske moser ser ud til at have været foretrukne steder for ofringer, og praksissen med at deponere diverse værdigenstande i vådområder, som moser, søer og damme, der muligvis blev opfattet som områder med speciel sakral karakter, er absolut ikke et ukendt fænomen. Denne praksis strækker sig fra den sene neolitiske tid (ca. 4000 f.v.t.) og fremefter, men de fleste af disse fund stammer dog fra perioden 300 f.v.t. – 500 e.v.t. Disse deponeringer kan variere en del, hvad indhold angår, og det er meget muligt, at den bagvedliggende betydning derfor også har været forskelligartet. Nogle af deponeringerne består, som allerede beskrevet, primært af krigsudstyr, andre af metalkar og keramik, smykker, værktøj, vogne, dyr og mennesker, og mange består af en blanding af disse kategorier. Også i deres nedlæggelseshistorie er deponeringerne varierede. Nogle er enkeltdeponeringer, hvor det givne område kun er benyttet en enkelt gang, mens andre områder er blevet brugt til nedlæggelser af materiale gennem flere århundreder. De største og bedst kendte af denne slags deponeringer findes i Danmark (Christensen et al. 1999, 121; Christensen 2003, 351; Green 1986, 133; Jensen, J. 2003, 189, 491; Kaul 2003, 20ff; Lund 2002, 143; Menon 1997, 66; Michaelsen 2002, 44; Raftery 1991, 605; Randsborg 1995, 201; Ström 1986, 234; Todd 2004, 105). Vi kan ved de danske søer og moser altså

spore en særdeles langvarig offertradition, og de fleste er enige om, at disse steder på den ene eller anden måde var knyttet til den religiøse sfære, hvilket er en af grundene til, at man kan anse visse vådområder som en form for helligdomme eller hellige områder, muligvis som en dansk pendant til de keltiske indhegnede pladser.

På trods af kontinuerlig ofring i vådområderne kan der dog spores en vis udvikling. Som sagt går nedlæggelser af rituel art i danske søer og moser tilbage til tiden omkring 4000 f.v.t., og i den første lange periode var det primært de såkaldte frugtbarhedsofre samt, i mindre omfang, mennesker, der blev nedlagt. Men i starten af det 2. årh. e.v.t. opstod en skik med at ofre hærudstyr, og afslutningen på frugtbarheds- og menneskeofre i de danske vådområder ser til en vis grad ud til at falde sammen med denne fremkomst af krigsbytteofringerne¹ (Andersen 2003, 255; Fabech 1991, 97; Jensen J. 2003, 371; Kaul 2003, 22). Arkæolog Flemming Kaul erkender, at denne ændring i deponeringstraditionen er vanskelig at forklare, men foreslår, at ritualernes karakter ikke nødvendigvis ændrede sig drastisk, men at de blot blev flyttet fra vådt til tørt land, muligvis som et led i en form for institutionalisering af ritualerne (Kaul 2003, 32ff). Arkæolog Charlotte Fabech foreslår derimod, at dette skift i offermaterialet fra mennesker til våbenudstyr muligvis skyldtes et skift i den religiøse fokus, hvor guder for frugtbarhed og fred måtte vige deres plads for guder med magt over områder som krig, magi, viden og styrke. Hun foreslår også, at det faktum, at frugtbarhedsofringer og krigsbytteofringer ser ud til at forsvinde samtidigt, muligvis kan indikere, at de mere individuelle frugtbarhedsofre blev institutionaliseret og dermed reflekterer en større forandring i samfundet (Fabech 1991, 97). I løbet af den ældre germanske jernalder (6. årh. e.v.t.) syntes perioden for vådområderne, som steder hvor genstande blev ofret, at have nået en form for afslutning. Der kendes godt nok fund fra tiden herefter, men mængden af deponeret materiale er yderst sparsom i forhold til tidligere. Denne nedgang i deponeringer omfatter alle fundkategorier, lige fra våben og smykker til lerkar og mennesker (Fabech 1991, 97; Kaul 2003, 38).

7.1. DE KLASSISKE KILDER OM GERMANERNES HELLIGDOMME

Det er meget få tekstlige kilder, vi har til germanernes helligdomme, muligvis fordi de klassiske forfattere ikke anså germanerne for at have nogle sådanne. Den eneste, der perifert kommer ind på emnet, er Tacitus, og ifølge ham mente germanerne ikke, at det var passende at indeslutte deres guder bag vægge, men i stedet indviede de lunde og skove og dyrkede deres guder under åben himmel. Der er dog en del uenighed omkring, hvorvidt dette kan støttes af arkæologien. Nogle mener at kunne finde forskellige former for kultbygninger i Skandinavien, der stammer helt tilbage fra neolitisk tid, og afviser dermed Tacitus' oplysninger eller forklarer dem med, at disse germanske templer blot ikke levede op til de romerske standarder for et

¹ Se bilag 11 for figur af kronologien for frugtbarhedsofringer, menneskeofringer og krigsbytteofringer

tempel. Andre mener ikke, at sådanne tempelbygninger endnu er blevet påvist med sikkerhed i det germanske område, og at den store overvægt af ofringer i de danske vådområder støtter oplysningerne om, at guderne blev tilbedt og dyrket under åben himmel (Bruun & Lund 1974, 18; Grane 2003, 144f; Kaliff 2007, 58; Tacitus, *Germania*, 9.1ff¹). Selvom Tacitus, forud for oplysningerne om germanernes tilbedelse af deres guder i det fri, nævner, at de guder germanerne dyrkede, var Merkur, Herkules, Mars og Isis, er det svært at sige noget konkret om de guddomme, der modtog offergaverne i de danske vådområder, og selvom der er fundet simple træidoler på nogle af de germanske offerpladser som fx den nordtyske plads Oberdorla, kan en sikker forbindelse til navngivne guddomme ikke laves. Dermed ikke sagt, at det ikke er forsøgt. Da Harald Andersen udgravede Forlev Nymølle, var han ikke det mindste i tvivl om, at han havde fundet bevis på dyrkelsen af frugtbarhedsgudinden Nerthus, da han fandt den primitive antropomorfe træfigur i mosejorden. Denne gudinde nævnes udelukkende af Tacitus, og blev ifølge ham dyrket i det nordlige Germanien. Han beretter om et kultisk forbund mellem syv forskellige stammer, der formodes at have hørt hjemme i den mellemste og sydligste del af den jyske halvø og nordligste Tyskland. På trods af at flere støtter op om Harald Andersens tolkning af antropomorfe træfigurer som repræsentanter for Nerthus, mener jeg dog, at det er et yderst usikkert halmstrå, vi her klynger os til i manglen på tekstlige såvel som materielle kilder til de germanske guder (Andersen 1961, 7ff; Bennike et al. 1986, 207; Blankenfeldt & Rau 2009, 134; Bruun & Lund 1974, 54; Glob 1965, 120ff; Grane 2003, 136ff; Kaliff 2007, 58; Kaul 2009, 69f; Maringer 1973, 746; Menon 1997, 64; Näsman 1994, 78; Randsborg 1995, 77; Ström 1986, 223; Todd 2004, 109f; Tacitus, *Germania*, 9.1ff, 40.1ff²).

7.2. KELTISKE HELLIGDOMME

Som vi har set ved de nordfranske pladser, er en konstruktionsform eller helligdomstype, som vi finder i det keltiske område, de såkaldte viereckschanzen, som både Gournay og Ribemont ind imellem bliver karakteriseret som, inden for de større oppida. Der er fundet tydelige beviser for denne type struktur i det arkæologiske materiale, men den nævnes bemærkelsesværdigt nok overhovedet ikke af de klassiske forfattere. Disse viereckschanzen findes i stort set hele det keltiske område og har form som kvadratiske eller rektangulære indhegnede voldanlæg, typisk omgivet af grøfter og palisader. Da disse konstruktioner ofte mangler et militært præg, er de tidligere primært blevet tolket som kultpladser, hvilket der dog i nyere tid er stillet spørgsmålstegn ved, og diskussionen omkring deres egentlige funktion er langt fra afsluttet (Bruneaux 1991, 265; James 1993, 94; Jensen, J. 2003, 79; Kaul 1988, 51; Venclová 1993, 55). Et karakteristisk aspekt ved kelternes religiøse

¹ Se bilag 10, s. 5

² Se bilag 10, s. 5f

skikke var brugen af skakter eller gruber i jorden, der ofte findes inden for disse viereckschanzen, og hvis primære funktion tilsyneladende var religiøs frem for utilitaristisk. Som vi fx kan se ved Danebury, blev mennesker og dyr deponeret i gruber, og de kan muligvis tolkes som ofre til underjordiske guddomme, der også andre steder blev kommunikeret med eller formildet gennem ofre af mad, keramik, figuriner og mennesker (Green 1986, 132ff; Harding et al. 2005, 1700; James 1993, 94f; Kaul 1988, 57ff; Wait 1985, 81, 251ff; Warmind 2001, 51).

Selvom kelterne visse steder tydeligvis havde en tradition med at ofre inden for indhegnede pladser, er der dog forholdsvis mange tegn på, at naturlige steder, som fx bjerge, kilder, floder og skovområder også var vigtige steder i forbindelse med keltisk religion og offerpraksis. Fund fra det keltiske område vidner også om, at disse folk, ligesom deres germanske naboer, ofrede i vand. Der er desuden flere referencer fra de klassiske forfattere til kelternes og germanernes offerhandlinger i hellige lunde. Lucan fortæller om en hellig keltisk lund med andre træer smurt ind i blod, og Tacitus nævner germanernes hellige lunde i forbindelse med disses guder, i forbindelse med menneskeofring, i forbindelse med slaget i Teutoburgerskoven og kelternes hellige lunde i forbindelse med britiske druiders menneskeofring af fanger, og det er, som nævnt, bl.a. blevet foreslået, at den centrale del af pladsen ved Ribemont blev benyttet til en hellig offerlund (Armit 2012, 198; James 1993, 92; Kaul 1988, 7; Lucan, *Pharsalia*, 3.399ff; Tacitus, *Annales*, 1.3.59ff¹, 14.30; *Germania*, 9.1ff, 39.1ff²; Wells, C. 1995, 612).

8. HOVEDKULT & HOVEDJAGT

Der er fundet en større mængde materiale fra jernalderen i det meste af det keltiske Europa, der tyder på en speciel behandling og optagethed af det menneskelige hoved, i de arkæologiske såvel som de litterære kilder. Dominansen af kranier blandt de humane knogler fundet på britiske og franske jernalderpladser, ikonografi fra sydfranske pladser samt de klassiske kilders beretninger, vidner om fjernelse, indsamling og udstilling af hoveder eller kranier fra både fjender og forfædre, og dette fænomen er et yderst yndet emne indenfor keltiske studier, hvor der findes et utal af pladser, hvor hovedkult skulle være blevet praktiseret. De klassiske forfattere fortæller, at kelterne anså hovedet som sæde for sjælen, og derfor kunne afhuggede hoveder indeholde speciel kraft. Ved at afhugge og beholde hovedet af fjender, kunne krigere få kontrol over de dodes ånder, og hoveder fra vigtige individer kunne æres efter døden (Armit 2012, 8f; Armit & Shapland 2011, 106f; Green 2002, 95ff; Kaul 1988, 39ff; Liberto 2009, 282; McCartney 2012, 31; Ralph 2007, 305; Warmind 2001, 39; Wells, C. 1995, 612).

¹ Se bilag 10, s. 4

² Se bilag 10, s. 5f

En af grundene til, at jeg tager dette fænomen op i denne opgave er, at et større antal humane kranier blev fundet ved både Oberdorla og Tollense, samt at der, som nævnt i det første afsnit, er fundet en del kranier og kraniefragmenter i forbindelse med udgravningerne af Alken Enge, og at der efter sigende er fundet en stor samlet mængde kranier i en enkelt tørvegrav. Dette giver anledning til at undersøge sandsynligheden for, om praksissen med at indsamle og udstille humane kranier, som er et kendt fænomen inden for det keltiske område, også kan spores i den germanske fortid.

8.1. DE KLASSISKE KILDER OM HOVEDJAGT

Den keltiske hovedjagt, med indsamling og udstilling af menneskelige hoveder som krigstrofæer, er en af de krigsrelaterede keltiske traditioner, der er bedst beskrevet i de græske og romerske tekster. Denne kuriositet kan muligvis forklares ud fra, at hovedkult ikke blev praktiseret af romerne selv, og den ser da heller ikke ud til at have overlevet romernes erobring af de keltiske områder. Den bedst kendte, og mest omfattende, passage omhandlende kelternes hovedjagt, er en skildring fra Poseidonios, der citeres af både Strabo og Diodorus Siculus. Observationerne bærer præg af, at Poseidonios personligt var vidne til begivenhederne, og det berettes her, hvordan kelterne efter kamp fastgjorde afhuggede hoveder af deres fjender på deres heste og efterfølgende ophængte dem ved indgangen til deres hjem, hvilket skulle have været et meget almindeligt, men for en græker afskyvækkende, syn. Hovederne af højtstående fjender blev desuden balsameret og fremvist som meget værdifulde objekter (Armit 2012, 25; Armit & Shapland 2011, 106f; Diodorus, *Bibliotheka Historica*, 5.29.4f¹; Green 1986, 31; Kaul 1988, 7, 39ff; Lescure 1991, 361f; Liberto 2009, 282; McCartney 2012, 27ff; Ralph 2007, 305; Strabo, *Geografika*, 4.4.5²; Warmind 2001, 39; Wells, C. 1995, 612). Denne passage indikerer, at kelternes praksis med at tage hoveder var et forholdsvis udbredt fænomen, hvilket støttes af de forskellige keltiske jernalderpladser. Det ser ud til, at man bl.a. benyttede humane kranier som udsmykning over indgangene til helligdommene, men det er dog interessant, at Strabo og Diodorus her gør opmærksom på en mere domestisk form for husudsmykning. Det ser ikke umiddelbart ud til, at de klassiske kilder tillagde hovedtagningen nogen dybere spirituel eller religiøs motivation eller betydning, men nærmere opfattede praksissen som et biprodukt af krigsførelse, der var forbundet med trofætagning, udstilling og degradering af fjender. De arkæologiske beviser indikerer dog, at de klassiske forfattere mistolkede, eller i høj grad simplificerede, denne praksis (Armit 2012, 52; Armit & Shapland 2011, 106f; Lescure 1991, 362; McCartney 2012, 34; Ralph 2007, 305f). Strabo og Diodorus' overleveringer af Poseidonios' beskrivelse af den keltiske hovedtagningstradition kan dog være en

¹ Se bilag 10, s. 2

² Se bilag 10, s. 3

smule problematiske, da de hverken er specifikke med hensyn til tid eller sted. Der er derfor en tendens til at tolke deres observationer omkring samling eller jagt på hoveder som en almindelig praksis gennem hele jernalderens Europa indtil romernes erobring, hvorfor de arkæologiske data bliver et vigtigt element, når en så præcis tolkning som muligt af den rituelle behandling af humane hoveder skal opnås (Green 2002, 97).

8.2. HOVEDKULT I FRANKRIG

Ud over de klassiske kilder, findes der en stor mængde arkæologisk materiale fra jernalderen, der fokuserer på det menneskelige hoved i form af bl.a. humane rester og ikonografi. Dette er fx udbredt i det sydlige Frankrig, på pladser som Entremont og Roquepertuse, men også på de allerede nævnte nordfranske pladser er indicier på hovedkult til stede. Da disse to pladser allerede er behandlet grundigt i hhv. afsnit 3.2.1. og 3.2.2., vil jeg her blot henvise til disse tidligere afsnit (Armit & Shapland 2011, 106f; Green 2002, 97; Kaul 1988, 7, 64f).

Flere pladser i det sydfranske område er særdeles interessante, når det kommer til emnet keltisk hovedkult. Helligdommene Roquepertuse og Entremont er veldokumenterede stenbyggede konstruktioner i Provence-området, med monumentale indgangspartier, ofte associeret med fritstående skulpturer af menneskelige hoveder samt overbevisende arkæologiske fund, der indikerer fjernelsen og udstillingen af humane kranier. De humane hoveder ser her ud til at være blevet anvendt som rituelle objekter, og pladsernes tilknyttede ikonografi, bl.a. i form af siddende krigere med afhuggede menneskelige hoveder i skødet, antyder desuden, at de på en eller anden måde var knyttet til krigsførelse (Armit & Shapland 2011, 106f; McCartney 2012, 31; Ralph 2007, 307; Webster 1995, 452).

Pladsen Roquepertuse ser ud til at have haft sin storhedstid omkring det 3. årh. f.v.t., og blev ødelagt af en brand i begyndelsen af det 2. årh. f.v.t. Denne ulykke har afsløret en plads, der ved udgravningerne, foretaget i starten af det 20. årh., så ud, som da den blev efterladt ved branden. Helligdommen formodes at have tilhørt den keltiske stamme saluverne og rummer nogle af de tidligste og bedst kendte eksempler på rituelt afhuggede og udstillede humane hoveder. Udgravningerne har bl.a. afsløret et stentempel med nicher til det formål at udstille humane hoveder, hvoraf nogle stadig fandtes på deres plads. Kranierne ser desuden ud til at stamme fra yngre stærke mænd med spor efter kampskader, hvorfor det også på denne plads er meget sandsynligt, at de menneskelige skeletrester repræsenterer krigsslagne (Green 2002, 97; James 1993, 92; Kaul 1988, 65; Lescure 1991, 362; Ralph 2007, 307).

Også ved helligdommen Entremont er der tegn på dyrkelsen af det menneskelige hoved. Helligdommen menes, ligesom Roquepertuse, at have været knyttet til saluvernes stamme, muligvis som en form for hovedstad. Her blev der i jernalderen bygget et stentempel, hvori og omkring en form for hovedkult formodes at være blevet dyrket, og udstillede humane kranier er et gennemgående træk ved denne

plads. Der er her bl.a. fundet dramatiske skulpturer af opstablede hoveder og kranier. Nogle af de humane kranier fra denne plads er gennemborede af jernsøm, hvilket vidner om en ophængning eller anden form for udstilling ved indgangsporten. Materialet er meget fragmenteret, og det er vanskeligt at bestemme køn og alder på disse individer, men alle har dog været voksne og de fleste mænd. De store jernsøm, der gennemborede det forreste af kraniet kan kun være blevet indsat, mens kraniet var friskt, da et tørt kranie vil fragmentere og smuldre ved den kraft, der har skullet bruges til at sætte sømmene fast. Derudover er flere perimorteme skader blevet identificeret, bl.a. skæremærker og skader fra blankvåben, der især er tydelige på underkæberne, og vidner om halshugning (Armit 2012, 89, 191f; Armit & Shapland 2011, 103; Green 2002, 97; James 1993, 93; Kaul 1988, 64; Lescure 1991, 362; Ralph 2007, 307).

8.3. HOVEDKULT I STORBRITANNIEN

Flere britiske jernalderpladser vidner også om et antal praksisser, der relaterede sig til fjernelse og udstilling af menneskelige hoveder. Dette ses fx ved den tydelige overrepræsentation af kranier blandt humane knogler, fundet inden for jernalderpladser over hele Storbritannien, der i visse tilfælde viser tegn på halshugning, skalpering og knusning af ansigter, og angiver et mønster af systematisk, meget vel rituel, mishandling af menneskelige hoveder (Armit 2012, 7; Armit & Shapland 2011, 106; Green 2002, 109).

Som vi så, var der en overvægt af humane kranier ved Danebury, hvor visse gruber udelukkende indeholdt kranier, fra mennesker såvel som fra heste. Mange andre humane kropsdele er dog også deponeret i de omkringliggende gruber inden for borgvolden, men overordnet set er det kraniedelev, der dominerer de humane knoglefund (Armit 2012, 9; Carr & Knüsel 1994, 164; Green 2002, 104; Wait 1995, 492f). Også ved andre lignende borge, som fx South Cadbury i samme område eller Bredon Hill i Gloucestershire, er der fundet en del humane kraniefragmenter fra jernalderen, samt indikationer på udstilling af kranier ved indgangsportene (Armit 2012, 7f, 78; Carr et al. 2005, 172; Green 2002, 104).

Folly Lane i Hertfordshire er et større rituel kompleks, hvor der er spor efter en lidt anderledes form for hovedkult. Pladsen har været sted for en høvding midlertidige begravelse inden for den indhegning, der omgav denne hellige plads, inden han blev kremeret på et stort ligbål i år 55 e.v.t. Omkring halvandet hundrede år efter denne begivenhed blev en række gruber gravet i nærheden af indhegningen. Flere af disse indeholdt krukker, formet som menneskelige hoveder, og på bunden af en enkelt grube var hovedet af en dreng deponeret. Drengen var blevet dræbt af et hårdt slag, og kraniet viste tegn på at være blevet skeletteret med en kniv. Derudover antydede skader på kraniets inderside, at det var blevet sat på en stage (Green 2002, 107).

Igennem det 19. årh. blev et større antal romerske oldtidsfund, som fx smykker, våben og værktøj fremdraget ved floden Themsen i London samt dens biflod, Walbrook. Blandt disse fund var også humane kranier. Knap 300 kranier fra Themsen er i dag at finde i museumssamlinger, og stammer primært fra individer, der levede i jernalderens England. De er sjældent blevet fundet sammen med andre humane rester. En overvægt af kranierne er fra yngre mænd og langt hovedparten er voksne individer imellem 25 og 35 år, mens kun et meget lille antal stammer fra børn, unge eller ældre. Voldsomme skader er et karakteristisk træk ved flere af disse kranier, og det ser ud til, at de er blevet kastet i floden efter at være skeletteret, hvorfor det er muligt, at hovederne blev udstillet forud for deres deponering i vandet (Bradley & Gordon 1988, 503ff; Carr & Knüsel 1994, 164; Green 2002, 104; Merrifield 1987, 26ff).

8.4. HOVEDKULT I DET ØVRIGE EUROPA

Også i det germanske område ser det menneskelige hoved ud til at have haft en særlig rolle, selvom de arkæologiske spor dog ikke er så overvældende, som tilfældet er på de keltiske pladser. Det er bl.a. i forbindelse med nedlagte mennesker i moserne, at der har været fokus på det menneskelige hoved helt tilbage til neolitisk tid, og selvom størstedelen af skelettet i mange tilfælde er repræsenteret, er der i andre tilfælde kun fundet mindre dele af skelettet, og her er det som regel kraniet eller dele af kranier som dominerer billedet. Det kan ikke udelukkes, at enkeltfundne kranier i flere tilfælde kan afspejle et helt nedlagt lig, hvor det kun er kraniet, der er blevet bevaret af finderne, men overvægten af menneskelige hoveder bør dog til en vis grad opfattes som udtryk for egentlige forhold i oldtiden (Kaul 2003, 40).

En dansk plads, hvor en større mængde kranier er fundet, er Almosen nær Tyvelse på Vestsjælland. Her stødte gravemaskiner, i forbindelse med et naturgenopretningsprojekt i 1992, på flere humane kranier og ifølge lokale beboere var der regelmæssigt gjort fund af kranier i mosen. En mindre udgravning blev udført i 1995, og fundene omfattede skeletrester fra mindst 15 individer, knogler fra forskellige dyr, især hest, men også gris, kvæg, får og ged, potteskår, flinteredskaber, tilspidsede stager og andet bearbejdet træ, samt en bronzefibula og en kværnsten. Undersøgelser viste, at offerpladsen var blevet benyttet ved overgangen mellem bronze- og jernalder (ca. 600 - 400 f.v.t.), selvom keramikken dog antyder, at aktiviteter i mosen kan have fortsat indtil vor tidsregnings begyndelse (Christensen et al. 1999, 121f).

Også ved Rislev mose i nærheden af Næstved er et større antal kranier fundet ved en offerplads fra det 4. årh. e.v.t. Der er dog her ikke tale om kranier fra mennesker men hestekranier, samt disse dyrs tilhørende fodknogler. Derudover er der også fundet en del knogler fra andre husdyr samt fra mennesker (Christensen 2003, 352).

På trods af mange sammenlignelige træk mellem keltisk og germansk offerpraksis, som fx behandlingen af humane lig og våben samt ofringer under åben himmel eller i vand, ser det ud til, at der har været en langt større fokus på det menneskelige hoved i det keltiske område end i det germanske. Dermed ikke sagt, at der ikke fandtes ritualer i det germanske område, hvor hoveder spillede en rolle, som man også kan se ved bl.a. Tollense og Oberdorla, hvor tegn på, at kranier fra både mennesker og dyr på stager, er at finde. Ved Alken Enge ser det, indtil videre, umiddelbart ikke ud til, at det menneskelige hoved har haft en forrang i forhold til andre knogler, og så længe vi ikke med sikkerhed kan bekræfte oplysningerne om 50-70 samlede kranier i denne mose, må konklusionen om en specifik germansk hovedkult afvises.

Der er dog også så småt begyndt at blive stillet spørgsmålstejn ved udbredelsen af den keltiske hovedkult. Arkæolog Ian Armit påpeger i forbindelse med bl.a. Danebury-gruberne, hvor de fleste arkæologer har haft fokus på de deponerede humane kranier, at der på trods af de mange andre deponerede kropsdele, endnu ikke har været talt om andre "kropsdels-kulter", som fx en keltisk hofte-kult, der kunne eksemplificeres ved ossuarierne ved Ribemont. Armit afviser, at hovedjagt i jernalderens Europa havde noget som helst at gøre med en pan-keltisk forestilling om en kraft eller iboende guddommelighed i det menneskelige hoved, og udelukker, at man kan tale om en fælles keltisk hovedkult (Armit 2012, 9ff, 66f, 224). Selvom det endnu ikke kan bevises, vil jeg også tillade mig at foreslå, at den store fokus på det humane kranie blot kan være en form for "genkendelsens glæde". På trods af mængden af beviser på den såkaldte keltiske hovedkult, kan man ind imellem stille sig selv det spørgsmål, hvorvidt det er muligt, at arkæologerne eller forskerne har "opfundet" denne praksis. At det i første række er kranier, som er fundet, kan meget vel skyldes, at det er menneskekraniet som, der først og fremmest bliver lagt mærke til, når der fx graves tørv, hvorimod andre knogler ikke nødvendigvis får så stor bevågenhed. Derfor kan det ikke udelukkes, at enkeltfundne kranier i flere tilfælde kan afspejle et helt nedlagt lig, hvor det blot er kraniet, der er blevet bevaret i museerne, stuerne eller notaterne.

8.5. FJENDER ELLER FRÆNDER?

Selvom man kan stille spørgsmålstejn ved, hvor udbredt hovedkults-fænomenet var i jernalderen, er det dog et faktum, at humane kranier er fundet på pladser over hele Europa, men kan vi sige noget om, hvilke mennesker disse humane skeletrester repræsenterer? Bevaringen af hoveder fra både fjender og forfædre er et forholdsvis kendt fænomen, og der er ingen beviser for, at begge former for rituel adfærd ikke kan praktiseres side om side. Et generelt træk i den etnografiske litteratur, der også støttes af mere nutidige studier af bl.a. maoriernes hovedjagt, er, at bevaring af fjenders hoveder er grundet i en degradering og fornærmelse af fjenden, og at de derfor ofte udstilles offentligt som trofæer, mens bevaringen af forfædres hoveder er

grundet i respekt og ærefrygt, hvorfor disses hoveder ofte er gemt væk fra offentligt skue (Armit 2012, 52). Dette støtter teorien om, at de fleste af de knogler eller humane kranier, der er fundet på de beskrevne jernalderpladser, skulle stamme fra besejrede fjender, da det i flere tilfælde ser ud til, at disse kranier har været udstillet, enten på stager eller som udsmykning ved indgangsporte. Fjender blev dehumaniseret og bogstavelig talt objektificeret, og transformationen fra farlige outsiders til kulturelle objekter, der rituelt kan renses, opbevares og kontrolleres, kan på denne måde ses som en metafor for betvingelsen af den ydre verden. Trofæ-hovederne, eller andre kropsdele fra fremmede, bestod på denne måde som en forsikring om samfundets og fællesskabets evner til at opnå en vis kontrol over kræfter, der ellers muligvis ville overmande dem (Armit 2012, 221).

Flere af disse menneskelige hoveder var desuden placeret forholdsvist højt, fx over indgangsporte, hvorfor de også kan tolkes som værende udstillet til skræk og advarsel mod yderligere udefrakommende fjendtlige handlinger (Carr et al. 2005, 175). I denne forbindelse kan man muligvis stille spørgsmålstejn ved forbindelsen mellem hovedjagt og religion, som flere forskere ellers foretrækker. Man kan argumentere for, at en stor del af den menneskelige trofæ-tagning, hvis vi ser tilbage på historiens gang, på andre tider og steder, har haft langt mindre at gøre med spirituelle forestillinger end med demonstration af magt og ydmygelse af fjenden. Jernalderssamfundenes hovedtagning kan på denne måde være grundet i at ville skræmme, imponere og fornærme fjenden, som et biprodukt af krig, frem for en religiøs motiveret handling, selvom det ene motiv ikke nødvendigvis udelukker det andet (Armit 2012, 11, 42). Det menneskelige hoved besidder dog så stor symbolværdi, at det er sandsynligt, at der ikke kun er tale om ren ydmygelse, men hvorvidt trofæ-tagning og hovedjagt havde religiøse undertoner varierede formentlig fra stamme til stamme, fra sted til sted og fra tid til tid.

Hvorvidt de deponerede humane knogler og kranier, vi finder på de europæiske jernalderpladser, tilhørte "in"- eller "out-gruppen", fjender eller frænder, er formentlig en diskussion, der aldrig afsluttes. Selvom jeg i langt de fleste tilfælde har valgt at konkludere, at de humane skeletrester stammer fra besejrede fjender, baseret på alder, køn, knogleskader og behandlingen af de døde, er der højst sandsynligt brug for mere end én forklaring for at indpasse bredden af data. Dette behøver dog ikke at være overraskende, da der er flere, også nutidige, samfund, der deponerer og bevarer kropsdele fra fjender såvel som venner (Armit & Shapland 2011, 101f; Bahn & Catling 2009, 122f).

9. MENNESKEOFRING

Som tidligere påpeget kan vi ikke afvise, at krigerne fundet ved Alken Enge eller ved de andre europæiske jernalderpladser var resultatet af menneskeofringer, hvorfor jeg i dette afsnit vil se nærmere på dette fænomen. Inden for forskningen er der generelt enighed om, at såvel kelterne som germanerne praktiserede menneskeofringer,

hvilket støttes af flere romerske forfatters beretninger (Kaul 1988, 51; Wait 1985, 118ff, 235ff). Jeg har valgt først at undersøge, hvad de klassiske kilder har at sige om emnet. Derefter vil jeg se nærmere på hvilke personer, det var, der var mulige kandidater til at blive ofret, og hvordan de blev behandlet. Herunder bliver emner som "overkill", fratagelse af de døde status og de døde som trofæer belyst og diskuteret.

9.1. DE KLASSISKE FORFATTERE OM MENNESKEOFRING

Menneskeofring var i den græske verden primært forbeholdt myterne, og blev ved lov forbudt i Rom i år 97 f.v.t., om end ikke nødvendigvis altid overholdt (Green 2002, 31, 169). De antikke forfattere, der var optaget af menneskeofringer blandt gallerne var især Cæsar, Strabo og Diodorus Siculus, men også digteren Lucan nævner kort kelternes praksis med at ofre mennesker. Strabo skriver desuden også om menneskeofring blandt den germanske stamme kimbrenne, og Tacitus beretter flere steder om menneskeofring blandt både germanerne og kelterne. Et fælles træk for flere af disse klassiske kilder er, at de nævner divination i forbindelse med ofring af mennesker (Green 1998, 174; McCartney 2012, 32).

Cæsar

Cæsar fortæller i sin *Gallerkrige*, at kelterne bragte, eller lovede at bringe, deres guder et menneskeoffer ved bl.a. krig og sygdom, hvilket druiderne forrettede. Han fortæller videre, at man visse steder lavede kæmpe figurer, hvis kroppe var flettet af vidjekviste. Disse blev fyldt med levende mennesker for derefter at blive antændt, hvorved ofrene omkom i flammerne. Dette skulle være en måde at henrette tyve eller andre kriminelle på, men hvis sådanne var en mangelvare, henrettede man uskyldige mennesker. Cæsar beretter, at kelterne mente, at dette behagede deres guder, hvorfor disse begivenheder ikke kun kan betragtes som simple henrettelser, men også som ofre, og netop dette vidner om, at en adskillelse af henrettelser og menneskeofre er nærmest umulig, og måske også irrelevant (Cæsar, *De Bello Gallico*, 6.5.16¹; Kaul 1988, 50; Merrifield 1987, 23).

Diodorus Siculus

Også Diodorus Siculus skriver om menneskeofring hos gallerne. Han fortæller, at de holdt deres kriminelle, formentlig krigsfanger, til fange i fem år, for så at spidde dem og ofre dem, sammen med mange andre ofre, til ære for deres guder på store bål. Denne bemærkning om tilbageholdelse af krigsfanger i en fem-årig periode er interessant, da der er indikationer på, at en lignende praksis, med tilbageholdelse af levende ofre i et givent antal år, er blevet eksekveret ved fx helligdommen Gournay, hvor større ofringer af mennesker og dyr ser ud til at have fundet sted omkring hvert

¹ Se bilag 10, s. 1

10. år (Diodorus, *Bibliotheka Historica*, 5.32.6¹; Green 2002, 83, 173ff; Kaul 1988, 50; McCartney 2012, 32; Merrifield 1987, 23).

Strabo

Strabo fortæller os, at kelterne, der ikke ofrede uden druidernes tilstedeværelse, havde en praksis med at støde et sværd i ryggen på et menneske, som de havde helliget døden, og forudsige fremtiden ud fra dennes døds kamp. Strabo beretter videre om andre former for menneskeofringer, og nævner nedskydning af ofre med pile eller spidning af ofre i templer. Han nævner ligesom Cæsar også kæmpefigurerne af strå og træ, hvor Strabo dog fortæller, at der ud over mennesker også blev kastet kvæg og vilde dyr ind i figuren. Både Cæsar og Strabo har formentlig her Poseidonios som kilde. Både Cæsar, Diodorus og Strabo beretter om menneskeofring ved ild, men denne form for ofringer er meget svære at finde spor efter, hvorfor denne offerpraksis ikke med sikkerhed kan bekræftes af det arkæologiske genstandsmateriale. Både Diodorus og Strabo fortæller om menneskeofringer ved en form for spidning, og endnu engang må Poseidonios formodes at være leverandør af oplysninger (Cæsar, *De Bello Gallico*, 6.5.16²; Diodorus, *Bibliotheka Historica*, 5.32.6³; Green 2002, 65ff, 83; Hasenfrantz 2009, 289; James 1993, 94; Kaul 1988, 50; McCartney 2012, 32; Merrifield 1987, 23; Strabo, *Geografika*, 4.4.5⁴).

Strabo fortæller også om menneskeofring af krigsfanger hos den germanske stamme kimbrenne. Når denne stamme drog i krig, fulgte hvidhårede og hvidklædte præstinder med. Disse gik med dragne sværd for at møde krigsfangerne i lejren og kronede én af dem. Denne blev ført op på en platform placeret over et stort messingkar, og fik halsen skåret over. Ud fra måden hvorpå fangens blod flød, tog nogle af disse kvinder forudsigelser, mens andre undersøgte ligets indvolde for at spå sejr til deres krigere (Green 1998, 173ff; Hasenfrantz 2009, 289; James 1993, 95; Kaul 1988, 50; Strabo, *Geografika*, 7.2.3⁵).

Tacitus

Vi får en del oplysninger om menneskeofring blandt germanerne i Tacitus' *Germania*. Han fortæller i kapitel 7, at det kun var præsterne, der havde myndighed til at henrette krigere, hvilket formentlig vil sige besejrede krigsfanger. I kapitel 9 om germanernes guder fortæller han os, at disse folk anså det for en hellig pligt at bringe deres øverste gud Merkur menneskeofre på bestemte dage, mens Herkules og Mars kunne nøjes med dyreofre. Videre i kapitel 39 fortæller Tacitus om menneskeofring

¹ Se bilag 10, s. 2

² Se bilag 10, s. 1

³ Se bilag 10, s. 2

⁴ Se bilag 10, s. 3

⁵ Se bilag 10, s. 3

blandt den germanske stamme semnonerne. Disse mødtes på et fastsat tidspunkt i en hellig skov og udførte menneskeofring. Afsnittet handler dog mere om den hellige lund, hvorfra semnonerne skulle stamme, og vi får desværre ikke yderligere oplysninger om, hvor tit denne stamme mødtes, eller hvor mange mennesker der blev ofret. Det efterfølgende kapitel om frugtbarhedsgudinden Nerthus omhandler også perifert menneskeofring. Denne gudinde skulle ifølge Tacitus holde til i en hellig lund og herfra, sammen med en præst, køre rundt blandt germanerne i nord og sprede fred og glæde. Når hun vendte tilbage til sin helligdom blev vognen, og muligvis gudinden selv, vasket af slaver, der efterfølgende blev opslugt af søen (Glob 1965, 127; Grane 2003, 144; Green 2004, 328; Kaliff 2007, 58; Maringer 1973, 740; NM 2012; Tacitus, *Germania*, 7.2f, 9.1ff, 39,1ff¹; Todd 2004, 109f). Tacitus henviser også til ofring eller henrettelse af mennesker i forbindelse med slaget i Teutoburgerskoven, hvor han bl.a. fortæller om menneskehoveder, der var naglet fast til træstammer, om barbariske altre i lunde, hvor tribuner og centurioner af første rang var blevet slået, samt om galger rejst til fangerne (Tacitus, *Annales*, 1.3.59ff²). I forbindelse med de germanske krigsbytteofringer hentyder Tacitus også til ofring af mennesker, da han skriver, at khaternes krigere, efter nederlaget til hermundurerne, af disse, blev ofret til Mars og Merkur sammen med heste og alt andet bytte (Tacitus, *Annales*, 13.5.56ff³).

Orosius

Også Orosius beretter om henrettelsen af besejrede krigsfjender. Efter kimbrerne og teutonernes sejr over romerne i 105 f.v.t. ved det moderne Orange i Frankrig, ofrede de alt krigsbyttet i floden, mens fjenderne selv blev hængt med reb i træerne. Dog er der ingen henvisning til nogen guddom, men under alle omstændigheder er der her tale om henrettelser, og formentlig også ofringer (Orosius, *Historia Adversum Paganos*, 5.16⁴)

9.2. HVEM BLEV OFRET?

Udstødte & kriminelle

Humane rester, der er placeret usædvanlige eller liminale steder, adskilt fra andre menneskelige levn eller behandlet på en måde, der adskiller sig fra normen, kan muligvis repræsentere socialt udstødte, de, der døde under usædvanlige omstændigheder eller som Cæsar beretter, kriminelle. I den etnografiske litteratur bliver udstødte fra et samfund enten defineret ud fra deres livsstil, eller måden de er døde på. Mennesker med en unormal livsstil inkluderer som regel hekse, kættere, de der praktiserer rituelt forbudte eller urene hverv og kriminelle, især mordere.

¹ Se bilag 10, s. 5f

² Se bilag 10, s. 4

³ Se bilag 10, s. 4

⁴ Se bilag 10, s. 7

Unormale dødsfald inkluderer drabsofre, drukneofre, selvmordere, de der er døde under barnefødsel, de der er døde uden for den sociale gruppes territorium, eller de der er døde på andre uforklarlige eller forunderlige måder, som fx ved lynnedslag (Cæsar, *De Bello Gallico*, 6.5.16¹; Carr et al. 2005, 166; Kaul 1988, 50; Merrifield 1987, 23; Wait 1995, 495).

Høvdinge

Det er tydeligt, at normative begravelsesritualer for højtrangerende personer i det danske jernaldersamfund adskilte sig fra majoriteten af begravelser. Der er dog intet, der tyder på, at de fleste af de, igennem opgaven, beskrevne humane rester skulle stamme fra krigeraristokratiets høvdinge eller andre i samfundet højt rangerende personer. En af grundene til, at dette er usandsynligt, er manglen på rigt gravgods som statusindikator, og denne omstændighed, sammen med måden ligene er blevet behandlet på, taler for en ydmygelse, frem for en æresbevisning af afdøde. Man kan på den anden side absolut ikke afvise, at nogle af de døde krigere har været høvdinge eller lignende, blot for en anden, fjendtlig, gruppe. Måske betød højere rang i virkeligheden højere grad af ydmygelse og mishandling. Tacitus beskriver, hvordan de højtrangerende besejrede romerske soldater fik en anderledes behandling end de andre krigere efter Varus' nederlag, ligesom de mest værdifulde våben i Illerupfundet, der formentlig tilhørte de højest rangerende soldater, blev udsat for en voldsommere destruktion end de mere ordinære våben (Christensen 2005, 49; Tacitus, *Annales*, 1.3.61²).

Krigere / Krigsfanger

Ritualiserede drab af besejrede og tilfangetagne fjender, som ofre eller henrettelser, er en væsentlig del af krigsførelse, men er yderst vanskelig at anerkende i det arkæologiske materiale. Når jeg har valgt at anse skeletmaterialet fra de beskrevne pladser som krigerknogler, skyldes det de omhyggeligt udførte undersøgelser af dette materiale samt bevågenhed over for fundkonteksten (Knüsel 2005, 60). De klassiske kilder kan også i denne henseende udvide vores horisont, og sammen med kriminelle nævner flere af de klassiske tekster, at krigsfanger var foretrukne menneskeofre blandt kelterne. Det er muligt, at værdien af disse ofre afhang af, hvilken position offeret havde. Muligvis er kriminelle blevet opfattet som værende af mindre værdi end fx krigsfanger, især hvis sidstnævnte var af høj rang (Green 1998, 171ff; Hazenfrantz 2009, 289; Strabo, *Geografika*, 7.2.3³; Todd 2004, 110; Tacitus, *Annales*, 1.3.61⁴).

¹ Se bilag 10, s. 1

² Se bilag 10, s. 4

³ Se bilag 10, s. 3

⁴ Se bilag 10, s. 4

Et alternativ til at henrette eller ofre krigsfanger var at benytte dem som slaver. Denne praksis afhænger som regel af samfundets traditioner, og selvom både de arkæologiske og de klassiske kilder indikerer brugen af slaver i det keltiske såvel som det germanske område i jernalderen, er udbredelsen af slaveri i denne historiske periode og geografiske kontekst et omdiskuteret emne, hvorfor jeg her blot vil gøre opmærksom på, at krigsfanger ikke altid nødvendigvis endte med at lade livet (Green 2004, 321; Hazenfrantz 2009, 288; Liberto 2009, 283; Strabo, *Geografika*, 4.5.2; Tacitus, *Germania*, 24.4f).

9.3. BEHANDLINGEN AF DE DØDE

I dette afsnit vil jeg se jeg nærmere på, hvad de døde, fra såvel de danske moser som fra de andre gennemgåede jernalderpladser, blev udsat for, og forsøge at sige noget om hvorfor de blev behandlet, som de gjorde.

9.3.1. "Overkill"

Et træk, der er karakteristisk for mange af sporene efter rituel aktivitet i det germansk-keltiske område i jernalderen, er den voldsomme behandling, som mennesker, dyr og livløse genstande er blevet udsat for. Den ekstreme kraft, hvor langt mere overdreven vold, end hvad nødvendigt var for at afstedkomme defunktionalisering eller drab, blev udført på genstande og personer, kan betegnes som "overkill" (Green 2002, 50). Sporene i det arkæologiske genstandsmateriale, omfattende humane knogler, af unødvendig vold og lemlæstelse ved behandlingen af ofre, antyder, at vold kunne have en symbolsk funktion. Dette kan meget vel sammenlignes med de ideer, der lå bag den rituelle destruktion af våben, hvor bl.a. sværd og spyd blev brækket og bøjet ud af form, forud for deres deponering i grave, helligdomme, kultpladser og vådområder (Carr et al. 2005, 175; Green 2002, 39ff). Aggression ser altså ud til at have været en vigtig del af mange offerriter, og volden må derfor opfattes som en meningsfuld handling, muligvis for at transformere de ofrede genstande og væsner, så de kunne modtages i en anden verden (Fyllingen 2003, 38; Green 2002, 50).

Teorien om den ritualiserede vold som en meningsfuld handling bliver bl.a. repræsenteret af René Girard, der i sin *Violence and the Sacred*¹ viser, hvordan religiøs vold spiller en afgørende og aflastende rolle. Han opfatter den hellige eller religiøse vold som en modgift eller en neutraliserende sikkerhedsventil mod socialt anarki, hvor den menneskelige, voldelige opførsel bliver kanaliseret til en, for samfundet, positiv og rensende kultaktivitet (Girard 1977, 4ff; Green 2002, 56). Den britiske arkæolog Miranda Aldhouse Green anser "overkill"-elementet, som fx er repræsenteret ved Danebury, som værende parallel med den måde, som de nordeuropæiske moselig blev behandlet på, inden deponering i moserne. Hun ser

¹ Originaltitel: *La Violence et le sacré*, 1977

også et mønster i såvel den materielle kultur som i knogler fra mennesker og dyr, der antyder en vis udbredelse i den ritualiserede vold gennem jernalderen (Green 2005, 160; Redfern 2008, 295). Også den danske arkæolog Christian Fischer knytter "overkill"-elementet til moseligene, og tolker ud fra dette, at de mennesker der endte i de danske moser, absolut ikke var vellidt af samfundet (Menon 1997, 66). Visse af moseligene og moseskeletterne er formentlig resterne efter menneskeofring, selvom det absolut ikke er sikkert, at alle ligene og knoglerne skal forstås som udtryk for helt de samme forestillinger. Dog peger deres ofte voldsomme døds måde i retningen af rituel "overkill", sådan som vi også ser det inden for de keltiske helligdomme som Gournay og Ribemont, og måske også i Alken Enge (Kaul 2003, 42; Webster 1995, 450).

9.3.2. Fratagelse af de dødes status

På trods af det hidtil skrevne, må man være yderst forsigtig med at tolke fund af døde mennesker som ofre, da det er meget sjældent, at sporene i det arkæologiske materiale efter et menneskeoffer er andet end tvetydige, og man kan som regel tolke spor, der indikerer menneskeofring som alt fra henrettelser, rituel behandling af naturligt døde frænder, en helt tredje mulighed eller en kombination af disse. Jeg mener dog ikke nødvendigvis, at henrettelse og offer behøver at udelukke hinanden.

Ud over henrettelse eller ofring kan man tolke behandlingen af mange af de døde på de omtalte jernalderpladser, involverende halshugning og lemlæstning, som en vanhelligelse af disse døde og deres status. Som sejrherre har man meget vel set en fordel i ikke at respektere normerne omkring behandlingen af døde krigere, da sejrherren på denne måde har kunnet demonstrere sin egen status. Man kan spekulere over, om tankesættet bag at udsætte lig for peri- og postmorteme lemlæstelser, der underminerede individet og dets status, var at fratage det mulighed for at blive indlemmet i den anden verden, eller i bedste fald indgå i denne som handicappet (Carr et al. 2005, 176; Fyllingen 2003, 41).

Hvis vi antager, som majoriteten af forskere gør, at de våben, vi finder i jernalderens grave, er gravgaver, der har skullet følge den døde, kan vi fornemme en forestilling om et efterliv, hvor visse genstande var brugbare. Ved denne antagelse kan vi tydeligt se, at våbnene og de døde krigere i fx Alken Enge ikke er i overensstemmelse med samtidige gravfund, da der ganske enkelt langt fra er nok våben til alle krigerne. Hvis der har eksisteret en forestilling om et efterliv, hvor disse våben skulle benyttes, muligvis et jernalder-Valhal, kan man også tolke denne mangel på våben som en degradering af krigernes status. Da en kriger behøver våben for at kunne udføre sit hverv, ville de døde simpelthen ikke kunne fungere som krigere i deres efterliv. Hvis vi tolker de danske våbenofferfund som fjendtlige udefrakommendes udstyr, kan vi også her benytte denne statusfratagelses-tolkningsmodel, idet ingen mennesker er fundet i forbindelse med disse ofringer af hærudstyr. Det kan altså se ud som om, at man har bestræbt sig på, at holde de

fjendtlige krigere og deres våben adskilt, muligvis så de ikke kunne fungere som krigere i efterlivet.

Under alle omstændigheder gennemgik krigsfanger en særlig forandring, der bedst kan beskrives som et dramatisk skift fra høj til lav rang, som resultatet af et enkelt slag. Sejrherren kan have anset det for passende, eller endog nødvendigt, at overdrive et sådant statusskift ved fx "overkill" eller anden ydmygelse af sine fanger (Green 2005, 156).

9.3.3. De døde som trofæer

Som vi har set ved fx Gournay og Ribemont, var udstillingen af døde i det keltiske område absolut ikke et ukendt fænomen, men det er yderst begrænset med spor efter en sådan praksis i det germanske område. Dog er der tegn på, at Alken Enge kan have været en plads, hvor en sådan behandling af døde blev praktiseret. Det skal dog understreges, at undersøgelserne her er i sit spæde stadie. Fra mange steder i verden kendes fænomenet med at modificere og udstille humane knogler fra både forfædre og fjender, som bl.a. trofæer, værktøj eller rituelle objekter, og igennem det seneste århundrede har arkæologer ofte fundet eksempler på dette fra den europæiske jernalder (Armit & Shapland 2011, 103).

Lemlæstelse og udstilling af lig og kropsdele af besejrede fjender kan i et samfund, der beskæftiger sig med kampe og krig, være en oplagt måde at tage hævn over faldne kampfæller samt socialt ydmyge og fornærme fjenden (Carr et al. 2005, 175). Fjernelse af modstanderes kropsdele er også blevet benyttet af sejrherre til at tælle faldne fjender og på denne måde vurdere, hvor stor en sejr man havde vundet og under Vietnam-krigen, var afskæringen af fjendens kropsdele ikke så meget et middel til at tælle døde modstandere, som det var et statussymbol, hvis ikke ligefrem et helbredstegn:

"We had a thing in the Nam. We used to cut their ears off. We had a trophy. If a guy would have a necklace of ears, he was a good killer, a good trooper. It was encouraged to cut ears off, to cut the nose off, to cut the guy's penis off. A female, you cut her breast off. It was encouraged to do these things. The officers expected you to do it or something was wrong with you." (Baker, *Nam*, 65 i Quigley 2005, 170).

Jeg vil med dette citat vise, at der ud over religiøs motivation, optællingsmetode, hævn eller degradering af fjendens status, "blot" kunne ligge trofæ-tagning til grund for en modifikation af fjendens krop. Hvad der helt nøjagtig lå bag de europæiske jernalderkrigeres behandling af deres fjender vil også i fremtiden være diskutabelt, men en forklaring skal formentlig findes i en variation af flere af de netop nævnte motiver, samt traditionen i det enkelte område.

10. KONKLUSION

I dette sidste afsnit vil jeg konkludere og kommentere de vigtigste resultater, som jeg i denne opgave er nået frem til.

Udgangspunktet for denne opgave var bl.a. en mangel på forskning inden for religionen i jernalderen i Danmark. Derfor startede jeg i første afsnit med at se nærmere på fundpladsen ved Alken Enge, da der netop på denne plads er mulighed for at udbygge vores viden om jernalderens rituelle praksis.

Jeg valgte at sammenligne pladsen ved Alken Enge med andre europæiske jernalderpladser med fund af humant skeletmateriale, der indikerer voldelige dødsfald og har krigeriske reminiscenser. Som vist i opgaven har de udvalgte pladser flere træk til fælles med Alken Enge, som fx humane skeletrester fra det der ser ud til at kunne være henrettede eller ofrede krigere, da hovedparten af de humane knogler stammer fra yngre mænd med skader forvoldt af våben.

Alken Enge bør ikke tolkes isoleret, men i overensstemmelse med dens geografiske kontekst i Illerup Ådal, og pladsen kan på baggrund af de hidtil gjorte fund anskues som en mellemting mellem en frugtbarhedsofferplads og en krigsbytteofferplads. Den har en forholdsvis stor mængde af dyrekogler, keramik og træ, som er karakteristisk for frugtbarhedsofferpladserne og som vi bl.a. ser det ved Forlev Nymølle, men den har derudover også en smule våben, hvilket er karakteristisk for krigsbytteofringerne og ikke mindst et stort antal døde mennesker med våbenrelaterede skader, hvilket også peger i retningen af krig.

Man kan spekulere over, om vådområder som fx Illerup Ådal engang har fungeret som en form for sakralt landskab for et større, men lokalkendt, opland, hvor ceremonier med ofringer af forskellige genstande til forskellige guder, der havde tilholdssted i søerne, er foregået, som en germansk udgave af de keltiske helligdomme, også her med ofringer af våben, dyr og mennesker, hvor det blot er de ydre rammer og den geografiske størrelse på helligdommene, der udgør den primære forskel. Under alle omstændigheder er det, med de fund der hidtil er gjort i Illerup Ådal, tydeligt, at området har haft en vigtig rituel og meget vel religiøs betydning for jernalderens østjyder, hvorfor stedet også i fremtiden vil være en afgørende brik i studiet af den danske jernalderreligion.

Jeg har som nævnt valgt at tolke de humane knogler ved de beskrevne pladser som repræsenterende fjendtlige krigere, da der alle steder er tegn på en form for fratagelse af de dodes status, fx ved halshugning, lemlæstelse, skelettering, udstilling af lig eller kropsdele samt mangel på gravgoods. Det kan dog ikke afvises, at de individer, hvis kroppe vi finder resterne af på pladserne, har mødt deres endeligt på slagmarken, for efterfølgende at være blevet bragt til helligdommene. Hvilke guder, der er blevet dyrket, hvis nogle overhovedet, inden for disse helligdomme eller hellige vådområder, er svært at sige noget om, men det er tydeligt, at deponering af forskellige genstande og aflivede væsner var en rituel hovedaktivitet på sådanne

pladser. De forskellige elementer taler altså for en tolkning af de humane knogler som repræsenterende degradering af fjender frem for æresbevisninger for frænder.

Også hvis vi ser nærmere på de sammenlignelige træk mellem våbnene ved de nordfranske krigshelligdomme og våbenofringerne i de danske moser, inklusiv Illerup Ådal, er de alle steder blevet udsat for en bevidst ødelæggelse, og det ser ud til, at jo mere værdifuldt udstyret var, jo hårdere en medfart fik det i forbindelse med denne systematiske ødelæggelse. Destruktionen af våbnene har uden tvivl været en del af offerritualerne, og man kan ydermere se en lighed mellem behandlingen af disse våben og behandlingen af de krigere, som vi også finder på jernalderpladserne. Hvis vi fx ser på Tacitus' beskrivelse af Germanicus' tilbagevenden til Teutoburgerskoven, fortæller han, at det netop var de romerske officerer, og ikke de menige soldater, der blev slagtet på altrene, hvilket kunne tyde på, at jo højerestående militærpersoner der var tale om, jo hårdere en afstraffelse, og man får et indtryk af, at der i offerproceduren ikke er blevet skelnet voldsomt mellem behandlingen af de fjendtlige krigere og deres livløse våben, da begge uigenkaldeligt blev gjort ubrugelige i denne verden.

Jeg mente, at det kunne være interessant at finde ud af, om den, inden for religionsvidenskaben og arkæologien, udbredte keltiske hovedkults-praksis også kunne spores i det germanske område. Det viste sig på baggrund af det hidtil fundne materiale at være problematisk, selvom der dog i visse tilfælde kan spores en interesse for den øverste menneskelige legemsdel inden for det germanske område, som fx ved Almosen, Tollense og Oberdorla. Der kan dog også stilles spørgsmålstejn ved, hvor udbredt den keltiske hovedkult rent faktisk var i jernalderens Europa, hvilket fremtidig forskning forhåbentlig vil medvirke til at tydeliggøre.

Som vi så ved fx Danebury og i Illerup Ådal, bør krig, død og frugtbarhed ikke betragtes som statiske separate fænomener, og det ser generelt ud til, at menneskeofring over hele verden og til alle tider har været tæt forbundet med frugtbarhed og frugtbarhedsceremonier. Jernalderens Europa var generelt domineret af agrarsamfund, hvor differentieringen mellem liv og død ikke fandtes på samme måde, som den gør i nutidens vestlige verden, og hvor forskellige aspekter, så som krig, frugtbarhed, liv og død, hang uløseligt sammen.

En af grundene til, at jeg valgte den komparative metode, er, at vi ved, at der til tider herskede ufred i det keltiske samfund, ikke mindst på grund af romernes ekspansion, men de tydelige tegn på krig og uro i de sydiskandinaviske samfund, som vi ser ved Alken Enge og i krigsbytteofferfundene, er betydningsmæssigt ofte blevet underdrevet, hvis ikke ligefrem overset, hvilket jeg i denne opgave har forsøgt at gøre en smule op med.

Den komparative metode, benyttet i denne opgave, har også vist, at pladserne, der både er beliggende i germanske og keltiske områder, har flere ting til fælles, hvorfor der muligvis ikke har været så stor forskel mellem germansk og keltisk offerpraksis,

som det nogle gange bliver fremstillet. Opdelingen af det såkaldte barbariske Europa mellem "keltere", "gallere" og "germanere" stammer fra de antikke grækere og romere, og altså ikke fra de respektive folk selv. Denne inddeling har domineret historievidenskaben og lingvistikken, såvel som arkæologien og religionsvidenskaben, lige siden de klassiske tekster blev opdaget i renæssancen, på trods af at de arkæologiske kilder ikke altid støtter denne etniske opdeling. Derfor er denne skelnen heller ikke særlig hensigtsmæssig, da vi ved denne fastlåste klassificering let kan komme til at sidde fast i vores tolkninger. Jeg er ikke som sådan ude på at lave et paradigmeskift, men er i den grad fortaler for, at grænserne, ikke mindst når det kommer til rituel praksis, er meget mere flydende, end det ofte tilkendes.

LITTERATUR

Andersen, Hans Chr. H.

- 2003 "Nye undersøgelser i Ejsbøl mose", i *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*, L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.), Nationalmuseet, København, s. 246-256

Andersen, Harald

- 1956 "Afsked med Ådalen", i *KUML* 1956, s. 7-22
1957 "Efterspil i Ådalen" i *Skalk* 1957, nr. 2, s. 12-13
1959 "Voldsom død" i *Skalk* 1959, nr. 1, s. 8-9
1961 "Hun er Moder Jord", i *Skalk* 1961, nr. 4, s. 7-11

Andersen, Kirsten

- 1998 "Synlig og usynlig religion: Egalitet og hierarki i Nordghana", i *Religion og materiel kultur*, L. B. Christensen & S. B. Sveen (red.), Aarhus Universitetsforlag, Aarhus, s. 25-43

Armit, Ian

- 2012 *Headhunting and the body in Iron Age Europe*, Cambridge University Press, Cambridge

Armit, Ian & Fiona Shapland

- 2011 "The Useful Dead: Bodies as Objects in Iron Age and Norse Atlantic Scotland", i *European Journal of Archaeology* 15(1), 2012, s. 98-116

Bahn, Paul & Christopher Catling

- 2009 *The Illustrated Practical Encyclopedia of Archaeology*, Hermes House, London

Bahn, Paul & Colin Renfrew

- 1996 *Archaeology. Theories, Methods, and Practice*, 2. ed., Thames and Hudson, London

Behm-Blancke, Günter

- 2003 *Heiligtümer der Germanen und ihrer Vorgänger in Thüringen: die Kultstätte Oberdorla*, Kommissionsverlag / Konrad Theiss Verlag, Stuttgart

Bell, Catherine

- 1992 *Ritual Theory. Ritual Practice*, Oxford University Press, Oxford

Bennike, Pia, Klaus Ebbesen & Lise Bender Jørgensen

- 1986 "Early neolithic skeletons from Bolkilde bog, Denmark", i *Antiquity* LX, 1986, s. 199-209

Berggren, Åsa

- 2006 "Archaeology and sacrifice. A discussion of interpretations" i *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions*, A. Andrén et al. (red.), Nordic Academic Press, Lund, s. 303-307

Bibby, Geoffrey

- 1980 *The Testimony of the Spade / Spadens vidnesbyrd*, I. Gudme (overs.), Wormianum, Aarhus

Blankenfeldt, Ruth & Andreas Rau

- 2009 "Skandinavische Kriegsbeuteopfer. Befunde, Funde und Interpretationen",
i *2000 Jahre Varusschlacht* (bind II, *Konflikt*), S. Burmeister & H. Derks (red.),
Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, s.132-139

Bökönyí, S.

- 1991 "Agriculture: Animal Husbandry" i *The Celts*, S. Moscati (red.),
Rizzoli International Publications, Inc., New York, s. 429-435

Bossuet, Gilles, Carine Brehonnet, Christian Camerlynck & Christophe Petit

- 2000 "Magnetic Prospecting of Diachronic Structures (Antiquity to First World War) on the Site
of the Sanctuary of Ribemont-sur-Ancre (Somme, France)",
i *Archaeological Prospection* 8 (2001), s. 67-77

Bradley, Richard & Ken Gordon

- 1988 "Human skulls from the River Thames, their dating and significance", i *Antiquity* 62 (1988),
s. 503-509

Brinker, Ute, Karlheinz Hauenstein, Jan Heinemeier, Detlef Jantzen, Joachim Krüger, Reinhard Lampe,
Gundula Lidke, Sebastian Lorenz, Harald Lübke, Jörg Orschiedt, Jürgen Piek, Manuela Schult,
Thomas Terberger

- 2010 "A Bronze Age battlefield? Weapons and trauma in the Tollense Valley, North-eastern
Germany", i *Antiquity* 85, 2011, s. 417-433

Brück, Joanna

- 1999 "Ritual and rationality: Some problems of interpretation in European Archaeology",
i *European Journal of Archaeology*, Vol. 2(3), 1999, s. 313-344

Bruun, Niels W. & Allan A. Lund

- 1974 *Germania II, Kommentar*, Wormianum, Aarhus

Bruneaux, Jean-Louis

- 1991 "The Celtic Sanctuary at Gournay-sur-Aronde" i *The Celts*, S. Moscati (red.),
Rizzoli International Publications, Inc., New York, s. 364-365

Buchholz, Peter

- 1968 "Perspectives for Historical Research in Germanic Religion",
i *History of Religions*, Vol. 8, No. 2 (1968), s. 111-138

Burmeister, Stefan

- 2009 "Der fremde Krieger. Versuche, die Motive germanischer Kriegsführung zu ergründen",
i *2000 Jahre Varusschlacht* (bind II, *Konflikt*), S. Burmeister & H. Derks (red.),
Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, s. 18-27

Capelle, Torsten & Wijnand van der Sanden

- 2001 *Mosens Guder. Antropomorfe træfigurer fra Nord- og Nordvesteuropas fortid*, Silkeborg Museum,
Silkeborg

Carr, Gillian, C. & Christopher J. Knüsel

- 1994 "On the significance of the crania from the River Thames and its tributaries",
i *Antiquity* 69 (1995), s. 162-169

Carr, Gillian C., Rebecca Craig & Christopher J. Knüsel

- 2005 "Fragmentation, mutilation and dismemberment: an interpretation of human remains on
Iron Age sites", i *Warfare, Violence and Slavery in Prehistory*,
M. P. Pearson & I. J. N. Thorpe (red.), BAR International Series 1374, s. 165-180

Carter, Jeffrey (red.)

- 2003 *Understanding Religious Sacrifice. A Reader*, Continuum, London

Christensen, Charlie

- 2003 "Jernalderens offermoser", i *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*,
L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.), Nationalmuseet, København, s. 346-354

Christensen, Charlie, Anne Bloch Jørgensen & David Robinson

- 1999 "Almosen, Denmark. A ritual bog site from the 1st millennium BC", Kap. 21 i *Bog Bodies, Sacred Sites and Wetland Archaeology*, B. Coles, J. Coles & M. S. Jørgensen (red.),
WARP Occasional Paper 12, University of Exeter, Exeter, s. 121-123

Christensen, Lisbeth Bredholdt

- 1998 "Forhistorisk religion – et vidensområde?", i *Religion og materiel kultur*,
L. B. Christensen & S. B. Sveen (red.), Aarhus Universitetsforlag, Aarhus, s. 9- 24
2004 "Kult i religionsvidenskab og arkæologi", i *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*, Nr. 44 (2004),
s. 17-26

Christensen, Tom

- 2005 "En folkekonges død. Et forslag til tolkningen af jernalderens våbenofferfund",
i *ROMU* (2005), s. 29-68

Cunliffe, Barry

- 1991 "Danebury", i *The Celts*, S. Moscati (red.), Rizzoli International Publications, Inc., New York,
s. 606

Cæsar, Gaius Julius

- 1942 *De Bello Gallico / Cæsars Gallerkrige*, Joh. B. Koch (overs.), Adam Afzelius (red.),
Nordisk Forlag, København

Damm, Charlotte Brysting

- 1998 "Forhistoriske ritualer: En diskussion omkring mening og handling", i *Religion og materiel kultur*,
L. B. Christensen & S. B. Sveen (red.), Aarhus Universitetsforlag, Aarhus, s. 44-65

Diodorus Siculus

- 1982 *Bibliotheca Historica / The Library of History*, C. H. Oldfather (overs.),
Harvard University Press, Harvard

Dobat, Andres Siegfried

- 2009 "En gave til Veleda" i *KUML* 2009, s. 127-152

Fabech, Charlotte

- 1991 "Booty Sacrifice in Southern Scandinavia: A Reassessment" i *Sacred and Profane*, P. Garwood, D. Jennings, R. Skeates & J. Toms (red.), Oxford University Committee for Archaeology, Oxford, s. 88-99
- 2009 "Fra ritualiseret tradition til institutionaliserede ritualer", i *Udskrift 9, Jernalderens rituelle pladser*, Kulturmiljø Halland, Halmstad, s. 317-342

Fahlander Frederik & Terje Oestigaard

- 2008 "The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs", i *The Materiality of Death. Bodies, Burials, Beliefs*, F. Fahlander & T. Oestigaard (red.), BAR International Series 1768, Archaeopress, Oxford, s. 1-16

Fyllingen, Hilde

- 2003 "Society and Violence in the Early Bronze Age: An Analysis of Human Skeletons from Nord-Trøndelag, Norway", i *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 36, No. 1, (2003), s. 27-43

Girard, René

- 1977 *La Violence et le sacre / Violence and the Sacred*, P. Gregory (overs.), The Johns Hopkins University Press, Baltimore

Glob, Peter Vilhelm

- 1965 *Mosefolket. Jernalderens Mennesker bevaret i 2000 År*, Nordiske Forlag A/S, København

Gowland, Rebecca & Christopher J. Knüsel

- 2006 "Introduction", i *Social Archaeology of Funerary Remains*, R. Gowland & C. Knüsel (red.), Oxbow Books, Oxford

Grane, Thomas

- 2003 "Romerske kilder til Germaniens geografi og etnografi", i *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*, L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.), Nationalmuseet, København, s. 126-147

Green, Miranda Aldhouse-

- 1986 *The Gods of the Celts*, Alan Sutton, Gloucester
- 1998 "Humans as ritual victims in the later prehistory of western Europe", i *Oxford Journal of Archaeology* 17(2), 1998, s. 169-189
- 2002 *Dying for the gods. Human Sacrifice in Iron Age and Roman Europe*, Tempus Publishing Ltd., Gloucestershire
- 2004 "Chaining and shaming: Images of defeat, from Llyn Cerrig Bach to Sarmitzegetusa", i *Oxford Journal of Archaeology* 23(3), 2004, s. 319-340
- 2005 "Ritual bondage, violence, slavery and sacrifice in later European Prehistory", Kap. 13 i *Warfare, Violence and Slavery in Prehistory*, M. P. Pearson & I. J. N. Thorpe (red.), BAR International Series 1374, s. 155-163

Greis, Morten

- 2007 "Fra Tacitus til Njord", i *1066, Årg. 37, nr. 4* (2007), s. 12-20

Hansen, Ulla Lund

- 2003 "Våbenofferfundene gennem 150 år – forskning og tolkninger",
i *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*,
L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.), Nationalmuseet, København, s. 84-89

Hansen, Ulla Lund, Xenia Pauli Jensen & Lars Jørgensen

- 2003 "Den germanske hær. Krigere, soldater og officerer",
i *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*,
L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.), Nationalmuseet, København, s. 310-328

Hansen, Ulla Lund, Jørgen B. Jørgensen & Berit J. Sellevold

- 1984 *Iron Age Man in Denmark. Prehistoric Man in Denmark, Vol. III*,
Det gl. Nordiske Oldskriftselskab, København

Harding, Anthony F., Stephanie Knight, Christopher J. Knüsel & Alan K. Outram

- 2005 "Understanding complex fragmented assemblages of human and animal remains: a fully
integrated approach", i *Journal of Archaeological Science* 32 (2005), s. 1699-1710

Hasenfrantz, Hans-Peter

- 2009 "Feind und Freund. Zur Kulturgeschichte der Aggression bei den Germanen",
i *2000 Jahre Varusschlacht* (bind II, *Konflikt*), S. Burmeister & H. Derks (red.),
Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, s.285-289

Hodder, Ian

- 1982 *The Present Past. An Introduction to Anthropology for Archaeologists*, Piga Press, New York

Horsnæs, Helle W.

- 2003 "Mønterne i mosen", i *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*,
L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.), Nationalmuseet, København, s. 330-340

Hubert, Henri & Marcel Mauss

- 1964 *Essai sur la nature et la fonction du sacrifice / Sacrifice: Its Nature and Function*,
W. D. Halls (overs.), The University of Chicago Press, Chicago

Hubert, Jane

- 1994 "Sacred beliefs and beliefs of sacredness" i *Sacred Sites, Sacred Places*,
D. L. Carmichael, J. Hubert, B. Reeves & A. Schanche (red.), Routledge, London, s. 9-19

Humphrey, Caroline & James Laidlaw

- 1994 *The Archetypal Action of Rituals: A theory of ritual illustrated by the Jain rite of worship*,
Clarendon Press, Oxford

Ilkjær, Jørgen

- 2000 *Illerup Ådal. Et arkæologisk tryllespejl*,
Jysk Arkæologisk Selskab, Moesgård Museum & Aarhus Universitet, Aarhus
- 2002 "Den bevidste ødelæggelse i krigsbytteofringerne", i *Plats och Praxis. Studier av nordisk
förkristen ritual*, A. Andrén, K. Jennbert & C. Raudvere (red.), Nordic Academic Press, Lund,
s. 203-214
- 2003a *Mosens Skatkammer. Mellem mennesker og guder I jernalderen*, Moesgård Museum, Aarhus

- 2003b "Danske krigsbytteofringer", i *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*, L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.), Nationalmuseet, København, s. 44-64

Ilkjær, Jørgen & Rasmus Birch Iversen

- 2009 "Untergegangen. Germanische Heeresverbände und skandinavische Kriegsbeuteopfer", i *2000 Jahre Varusschlacht* (bind II, *Konflikt*), S. Burmeister & H. Derks (red.), Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, s.140-147

James, Simon

- 1993 *The world of the Celts / Kelternes Verden*, L. Overgaard (overs.), Thames and Hudson Ltd., London

Jensen, Jørgen

- 2003 *Danmarks Oldtid. Ældre Jernalder, 500 f.Kr. - 400 e.Kr.*, Nordisk Forlag A/S, København

Jensen, Tim, Mikael Rothstein & Jørgen P. Sørensen (red.)

- 1994 *Gyldendals Religionshistorie*, Nordisk Forlag A/S, København

Jensen, Xenia Pauli

- 2003 "Vimosefundet", i *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*, L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.), Nationalmuseet, København, s. 224-238
2010 "Som brødre vi dele", i *Nationalmuseets Arbejdsmark 2010*, s. 22-35

Johansen, Øystein

- 1986 "Religion and Archaeology: Revelation or Empirical Research?" i *Words and Objects. Toward a Dialogue between Archaeology and History of Religion*, G. Steinsland (red.), Norwegian University Press, Oslo, s. 67-77

Jørgensen, Erik & Peter Vang Petersen

- 2003 "Nydams mose – nye fund og iagttagelser", i *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*, L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.), Nationalmuseet, København, s. 258-284

Jørgensen, Lars

- 2003 "Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium", i *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*, L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.), Nationalmuseet, København, s. 12-16

Kaliff, Anders

- 2007 *Fire, Water, Heaven and Earth. Ritual practice and cosmology in ancient Scandinavia: An Indo-European perspective*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

Kaul, Flemming

- 1988 *Da våbnene tav. Hjortespringfundet og dets baggrund*, Nationalmuseet & Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København
2003 "Mosen – porten til den anden verden", i *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*, L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.), Nationalmuseet, København, s. 18-43

- 2009 "Kan vi finde guden bag vognene fra Dejbjerg og Fredbjerg?" i *Tollundmandens verden. Kontinentale kontakter i tidlig jernalder*, K. M. Boe, T. Capelle & C. Fisher (red.), Wormianum & Silkeborg Museum, Silkeborg, s. 69-76
- Koch, Eva
1996 "Vandets Ånder" i *Skalk* 1996, nr. 3, s. 20-29
- Knüsel, Christopher J.
2005 "The physical evidence of warfare – subtle stigmata?", Kap. 5 i *Warfare, Violence and Slavery in Prehistory*, M. P. Pearson & I. J. N. Thorpe (red.), BAR International Series 1374, s. 49-65
- Kruta, Venceslas
1991 "Celtic Religion" i *The Celts*, S. Moscati (red.), Rizzoli International Publications, Inc., New York, s. 499-506
- Lawson, E. Thomas & Robert N. McCauley
2007 "Cognition, religious ritual, and archaeology", i *The Archaeology of Ritual*, E. Kyriakidis (red.), Cotsen Archaeological Institute, Los Angeles, s. 209-254
- Lescure, Brigitte
1991 "The Hillfort and Sanctuary at Roquepertuse" i *The Celts*, S. Moscati (red.), Rizzoli International Publications, Inc., New York, s. 362-363
- Liberto, Loretana de
2009 "Vae victis! Das Schicksal der Besiegten in der römischen Antike", i *2000 Jahre Varusschlacht*, bind II (*Konflikt*), S. Burmeister & H. Derks (red.), Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, s.280-284
- Lucan (M. Annaeus Lucanus)
1905 *Pharsalia*, E. Ridley (overs.), Longmans, Green and Co., London
- Lund, Jørgen
2002 "Forlev Nymølle. En offerplads fra yngre førromersk jernalder", i *KUML* 2002, s. 143-195
- MacCana, Proinsias
1991 "Celtic Religion and Mythology" i *The Celts*, S. Moscati (red.), Rizzoli International Publications, Inc., New York, s. 596-604
- Malmer, Mats P.
1986 "Aspects of Neolithic Ritual Sites" i *Words and Objects. Toward a Dialogue Between Archaeology and History of Religion*, G. Steinsland (red.), Norwegian University Press, Oslo, s. 91-110
- Maringer, Johannes
1973 "Das Wasser in Kult und Glaube der vorgeschichtlichen Menschen", i *Anthropos* Bd. 68, H. 5./6. (1973), s. 705-776
1982 "Der menschliche Kopf/Schädel in Riten und Kult der vorgeschichtlichen Zeit", i *Anthropos* 77 (1982), s. 704-740

McCartney, Mags

2012 *Warfare and Violence in the Iron Age of Southern France*, BAR International Series 2403, Archaeopress, Oxford

Menon, Shanti

1997 "The People of the Bog", i *Discover* (1997), Academic Research Library, s. 60-67

Merrifield, Ralph

1987 *The Archaeology of Ritual and Magic*, B.T. Batsford Ltd., London

Michaelsen, Karsten K.

2002 *Politikens bog om Danmarks oldtid*, Politikens Forlag A/S, København

Moosbauer, Günther & Susanne Wilbers-Rost

2009 "Kalkriese und die Varusschlacht. Multidisziplinäre Forschungen zu einem Militärischen Konflikt", i *2000 Jahre Varusschlacht*, bind II (*Konflikt*), S. Burmeister & H. Derks (red.), Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, s. 56-67

Näsman, Ulf

1994 "Liv och död. Sydskandinaviska grav- och offerriter från 200 till 1000 e.Kr.", i *Myte og Ritual i det førkristne Norden* J. P. Schjødt (red.), Odense Universitetsforlag, s. 73-94

Olsen, Olaf

1966 *Hørg, Hov og Kirke. Historiske og Arkæologiske Vikingestudier*, Det Filologiske Fakultet, Københavns Universitet, København

Orosius, Paulus

1981 *Historia Adversum Paganos Libri VII / The Seven books of history against the pagans*, R. J. Deferrari (overs.), 2. udg., The Catholic University of America Press Inc.

Quigley, Christine

2005 *The Corpse: a History*, McFarland & Company, Inc., Jefferson, NC

Raftery, Barry

1991 "Bogs" i *The Celts*, S. Moscati (red.), Rizzoli International Publications, Inc., New York, s. 605

1994 *Pagan Celtic Ireland. The Enigma of the Irish Iron Age*, Thames and Hudson, London

Ralph, Sarah

2007 "Broken pots and severed heads: Cult activity in Iron Age Europe", Kap. 40 i *Cult in Context. Reconsidering Ritual in Archaeology*, D. A. Barrowclough & C. Malone (red.), Oxbow Books, Oxford, s. 305-312

Randsborg, Klavs

1995 *Hjortespring. Warfare and sacrifice in early Europe*, Aarhus University Press, Aarhus

Rasmussen, Bodil Bundgaard

- 2003 "Romerrigets soldater og den romerske hær",
i *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*,
L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.), Nationalmuseet, København, s. 148-164

Ravn, Mads

- 1998 "Kan vi erkende religion i forhistoriske grave", i *Religion og materiel kultur*,
L. B. Christensen & S. B. Sveen (red.), Aarhus Universitetsforlag, Aarhus, s. 78-93
2003 *Death Ritual and Germanic Social Structure (c. AD 200-600)*, BAR International Series 1164,
Archaeopress, Oxford

Redfern, Rebecca

- 2008 "New evidence for Iron Age secondary burial practice and bone modification from
Gussage All Saints and Maiden Castle (Dorset, England)",
i *Oxford Journal of Archaeology* 27(3), s. 281-301

Rost, Achim

- 2009 "Das Schlachtfeld von Kalkriese. Eine archäologische Quelle für die Konfliktforschung",
i *2000 Jahre Varusschlacht*, (bind II, *Konflikt*), S. Burmeister & H. Derks (red.),
Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, s.68-76

Schjødt, Jens Peter

- 1998 "Arkæologi og religiøse forandringer – eksemplificeret ved Colin Renfrews vurdering af
George Dumézils komparative mytologi", i *Religion og materiel kultur*,
L. B. Christensen & S. B. Sveen (red.), Aarhus Universitetsforlag, Aarhus, s. 66-77
2009 "Om religion i jernalderen" i *Tollundmandens verden. Kontinentale kontakter i tidlig jernalder*,
K. M. Boe, T. Capelle & C. Fisher (red.), Wormianum & Silkeborg Museum, Silkeborg,
s. 56-68

Schlüter, Wolfgang

- 1993 *Kalkriese – Römer im Osnabrücker Land: archäologische Forschungen zur Varrusschlacht*,
2. überarb., Rasch Verlag, Bramsche

Smith, Martin

- 2006 "Bones chewed by canids as evidence for human excarnation: a British case study",
i *Antiquity* 80 (2006), s. 671-685

Stenbak, Maren Kirstine

- 1994 "Illemose", i *Fynske Minder* 1994, s. 149-180

Storgaard, Birger

- 2003 "Kosmopolitiske aristokrater", i *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*,
L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.), Nationalmuseet, København, s. 106-125

Strabo

- 1978 *Geografika / The Geography*, H. L. Jones (overs.), Harvard University Press, Harvard

Ström, Folke

- 1986 "Bog Corpses and *Germania*, Ch. 12", i *Words and Objects. Toward a Dialogue Between Archaeology and History of Religion*, G. Steinsland (red.), Norwegian University Press, Oslo, s. 223-239

Stutz, Liv Nilsson

- 2008 "Capturing Mortuary Ritual: An Attempt to Harmonize Archaeological Method and Theory", i *Religion, Archaeology and the Material World*, Lars Fogelin (red.), Southern Illinois University, Carbondale, s. 159-178

Sveen, Stine Benedicte

- 1998 "Tanker omkring et seminar", i *Religion og materiel kultur*, L. B. Christensen & S. B. Sveen (red.), Aarhus Universitetsforlag, Aarhus, s. 107-111

Tacitus, Cornelius

- 1885 *Annales* (Cornelius Tacitus's *Årbøger eller Rom under Cæsarerne. Den Ældre Romerske Kejsertid. Årbøger og Historiebøger*). Første bind (Årbøgerne 1.-6. bog), O. A. Hovgård (overs.), Karl Schønbergs forlag, København
- 1887 *Annales* (Cornelius Tacitus's *Årbøger eller Rom under Cæsarerne. Den Ældre Romerske Kejsertid. Årbøger og Historiebøger*). Andet bind (Årbøgerne 11.-16. bog), O. A. Hovgård (overs.), Karl Schønbergs forlag, København
- 1942 *Annales*, W. J. Brodribb, S. Bryant & A. J. Church (red.), Random House, Inc., New York
- 1974 *Germania I*, N. W. Bruun & A. A. Lund (overs.), Wormianum, Aarhus

Todd, Malcolm

- 2004 *The Early Germans*, 2. ed., Blackwell Publishing, Oxford

Venclová, Natalie

- 1993 "Celtic shrines in central Europe: a sceptical approach", i *Oxford Journal of Archaeology* 12(1), 1993, s. 55-66

Wait, Gerald A.

- 1985 *Ritual and Religion in Iron Age Britain*, BAR British Series 149(i), Oxford
- 1995 "Burial and the Otherworld", Kap. 26 i *The Celtic World*, Miranda J. Green (red.), Routledge, London, s. 489-511

Warmind, Morten

- 2001 *Keltiske guder og helte*, Politikens Forlag A/S, København

Watt, Margrethe

- 2003 "Våbengravene – regionale forskelle inden for våbentyper og gravskik i Danmark, 100 f.kr. – 400 e.Kr.", i *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*, L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.), Nationalmuseet, København, s. 180-193

Webster, Jane

- 1995 "Sanctuaries and Sacred Places", i *The Celtic World*, Miranda J. Green (red.), Routledge, London, s. 445-464

Wells, Colin

- 1995 "Celts and Germans in the Rhineland", Kap. 31 i *The Celtic World*, Miranda J. Green (red.), Routledge, London, s. 603-620

Wells, Peter S.

- 1995 "Identities, material culture, and change: 'Celts' and 'Germans' in Late-Iron-Age Europe", i *Journal of European Archaeology* (1995), 3.2, s. 169-185
1998 "Identity and Material Culture in the Later Prehistory of Central Europe" i *Journal of Archaeological Research*, Vol. 6, No. 3, 1998, s. 239-298
2003 *The Battle that stopped Rome: Emperor Augustus, Arminius, and the slaughter of the Legions in the Teutoburger Forest*, 1. ed., W.W. Norton & Company, Inc., New York

Whitehouse, Harvey

- 2004 "Theorizing Religions Past" Kap. 13 i *Theorizing Religions Past. Archaeology, History, and Cognition*, L. H. Luther & H. Whitehouse (red.), Altamira Press, Oxford, s. 215-232

Zelle, Michael

- 2009 "An wen glaubte Armenius? Götter und Kultplätze in Germanien um die Zeitenwende", i *2000 Jahre Varusschlacht*, bind III (*Mythos*), S. Burmeister & H. Derks (red.), Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, s.99-103 5

FORKORTELSER

CF (Carlsbergfondet)

- 2012 <http://www.carlsbergfondet.dk/da/News/jernalderkrigere.aspx> (set 11.01.2012)

GRL (*Gads Religionshistoriske leksikon*)

- 1999 *Gads religionshistoriske leksikon*, Fibiger, Marianne Q. & Gina G. Smith (red.), Gads Forlag, København, <http://leksikon.religion.dk> (set 06.03.2013)

NM (Nationalmuseet)

- 2012 <http://natmus.dk/historisk-viden/danmark/oldtid-indtil-aar-1050/aeldre-jernalder-500-fkr-400-ekr> (set d. 24.09.2012)

R/L (Religion/Livsanskuelse)

- 1998 *Gyldendals Religionsleksikon. Religion/Livisanskuelse*, F. Stefánsson & A. Sørensen (red.), 3. udg., Nordisk Forlag A/S, København

SBM (Skanderborg Museum)

- 2012a http://skanderborgmuseum.dk/Alken_Enge-451.aspx (set 12.11.2012)
2012b <http://www.skanderborgmuseum.dk/Nyheder58.aspx?PID=122&M=NewsV2&Action=1&NewsId=241> (set 21.12.2012)

BILAG 1

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

English abstract

The title of this paper: *The Dead Warriors: A comparative analysis of human bone material in Iron Age ritual contexts*, concerns human remains from presumed fallen Iron Age warriors found at cult sites in the Germanic and Celtic areas. My reason for researching this subject is, that our knowledge about the religion and rituals in these areas in the Iron Age is very sparse compared to the later periods, but is at least as important, as it forms our conception and use of prehistory. The results of this paper contributes to our understanding of the treatment and cult surrounding the dead outside normative funerary contexts, as well as our understanding of the Iron Age and its religion and rituals in general. The papers main focus is human bone material, and the reason for that, besides narrowing the scope of the paper, is a wish to get as close to the human beings from the Iron Age as possible.

The paper takes its starting point at the ongoing excavation of the bog Alken Enge near Skanderborg, Eastern Jutland, Denmark, where a large amount of human skeletal remains, animal bones, ceramics, adapted wood and weapons has been found. This site is unique in its composition of findings and therefore I have drawn on other cult sites in Europe, where elements comparative to, and relevant for the interpretation of, Alken Enge can be found. I consider it important not to detach the site but also include the geographical surroundings, especially because two other cult sites can be found in the same area. The first, Forlev Nymølle, consists of fertility-offerings such as ceramics, wood and animals and the other is the well known site of the war booty offering named Illerup Ådal.

After looking at this specific area in Denmark I move on to other European cult sites where human remains have been found under non-normative circumstances. The first site is Danebury in Great Britain, where I also take a closer look at the pit burial tradition and the practice of excarnation. Subsequently I look at the sites Gournay-sur-Aronde and Ribemont-sur-Ancre in France and Kalkriese and Tollense in Germany. I also deem it relevant to take a closer look at the available sources we have to interpretate the Iron Age in the Germanic and Celtic societies. These are, besides the archaeological material, written sources from classical writers such as Posidonius, Caesar, Diodorus Siculus, Strabo, Tacitus and Paulus Orosius.

I then move on to introduce and define central themes concerning religion and rituals, such as offerings, rituals, “the other world” versus “this world”, how the dead accessed these other worlds, and the meaning of the equipment that was placed with them.

Hereafter I discuss the possibility of viewing the Germanic bogs, where a huge amount of offerings were deposited in the Iron Age, as a form of sanctuaries, parallel to the constructed Celtic cult enclosures or viereckschanzen.

I then take a look at the phenomenon of Celtic headcult and attempt to decide whether a similar practice can be traced in the Germanic areas.

BILAG 1

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Finally I take a closer look at different aspects of human sacrifice. I do this, because there is no way to determine if the human remains stems from executions, or if these supposed warriors also had a more religious destiny in form of human gifts to the gods. In connection with this I look at what the classical writers have to say about the subject, and what kind of people could be possible candidates as human sacrificial victims. Here I also discuss subjects as “overkill”, degradation and the dead as trophies.

Hopefully this paper will contribute to a better understanding of Iron Age religion and ritual practice, involving human remains outside normative burial practice, in the Germanic as well as the Celtic area.

3.778 anslag

BILAG 2

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Kontaktoplysninger på ansvarlige ved udgravningen af Alken Enge

Projektleder:

Mads Kähler Holst

E-mail: mads.holst@hum.au.dk

Tlf.: 87162093 / 22994915

Udgravningsansvarlig:

Ejvind Hertz

E-mail: ehz@skanderborgmuseum.dk

Tlf.: 25325401

Ansvarlig for humant skeletmateriale:

Lene Møllerup

E-mail: lmo@skanderborgmuseum.dk

Tlf.: 86898194 / 26168194

Ansvarlig for digitalisering:

Peter Jensen

E-mail: peter@arkaeologi.dk

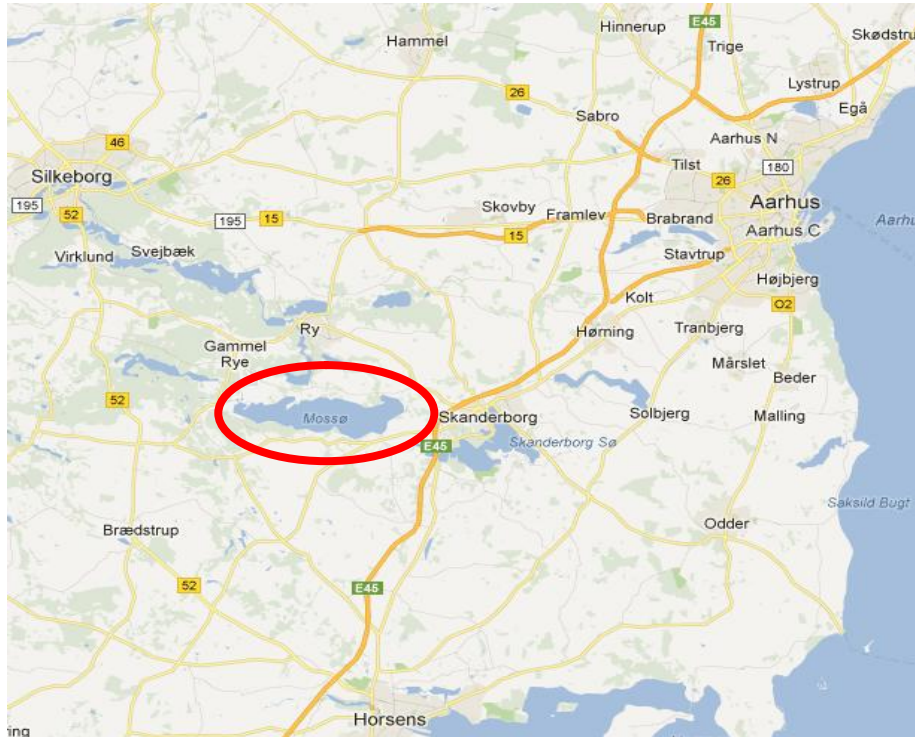
Tlf.: 24255941

BILAG 3

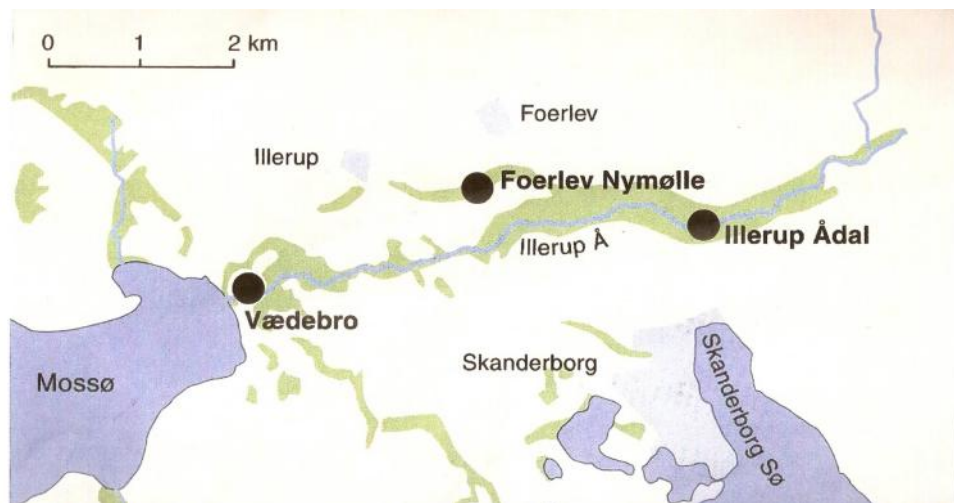
Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Mossøs placering, Østjylland, Danmark

Placering af fundpladserne i Illerup Ådal

BILAG 4

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Gennemgang af dyreknogeter fra SBM 1028 Vædebro (FHM 4296/9)

Rapport fra Moesgårds konserverings- og naturvidenskabelig afdeling

Moesgård d. 8. januar 2010

Ved Vædebro omkring Illerup Å's udløb i Mossø blev der sommeren 2009, i forbindelse med de arkæologiske undersøgelser foretaget af Skanderborg Museum og Afdeling for Forhistorisk Arkæologi ved Århus Universitet, påtruffet en række dyreknogeter, som ønskedes analyseret.

Siden 1950'erne er der indsamlet store mængder af menneskeknogeter fra ældre jernalder ved Vædebro, og lokaliteten tolkes derfor som en offerplads.

Materialet er forholdsvis beskedent og udgøres af 70 fragmenter. Flg. arter er repræsenteret: Gedde (*Esox lucius*), karpesfisk (*Cyprinidae*), aborre (*Perca fluviatilis*), frøer (*Rana* sp.), sangsvane (*Cygnus cygnus*), andefugle (*Anatidae*), hund (*Canis familiaris*), svin (*Sus* sp.), tamkvæg (*Bos taurus*), ged (*Capra hircus*), får/ged (*Caprinae*) samt hest (*Equus caballus*). En gennemgang af de enkelte knoglet forefindes i tabel 1.

Materialet kan groft set opdeles i to. Dels fisk og fugle og dels husdyr. For fiskenes vedkommende drejer dette sig primært om gedder, men også aborre og uspecifiserede karpesfisk er påvist. Dvs. ferskvandsfisk som alle kan have levet i umiddelbar nærhed af lokaliteten. Det samme gælder de identificerede fuglearter. Det drejer sig sangsvane samt en række forskellige andefugle. Ænder er generelt yderst svære at adskille rent osteologisk, dog synes knogletene primært at repræsentere svømmeænder på størrelse med en gråand (*Anas platyrhynchos*). Også mindre arter er repræsenteret – måske krikand (*Anas crecca*) samt ænder på størrelse med pibeand/skeand m.fl. (*Anas penelope/clypeata*).

Hvad angår husdyrene adskiller fundet sig fra andre samtidige fund ved, at de sikre artsbestemmelser af knoglet fra får (*Ovis aries*) og ged (*Capra hircus*) alle er fra ged. Det gælder fire - seks af i alt 15 fragmenter, blandt andet tre fund af kranier, hvoraf to er kløvet på langs af hjerneboksen (x413 og x499). Normalt er knoglet fra får langt hyppigere end knoglet fra ged på samtidige bopladser. De tre kranier synes alle fra forholdsvis unge dyr, et af dem er bedømt til at være fra et dyr mellem 1 og 1½ år, og de øvrige synes jævngamle hermed eller yngre. De knoglet som ikke med sikkerhed kan bestemmes til hverken får eller ged er alle ryghvirvler samt bækkenknoglet.

Også de få tilstedeværende kvægknoglet (5 stk.) er fra relativt unge dyr. De to venstre underkæbehalvdele er eksempelvis fra kalve yngre end et halvt år. Den ene synes endog kun få uger gammel. Fælles for de fundne knoglet fra kvæg og ged er, at en stor del af dem udviser snit- eller hugspor. Der synes derfor tale om slagtede dyr.

Hest er kun påtruffet i form af et enkelt tandfragment, som i lighed med knoglet af ged og kvæg også synes fra et ungt individ. De tre knoglet af hund er derimod fra et fuldt udviklet individ.

Skal man løseligt forsøge at give et bud på antallet af husdyr, repræsenterer de fundne knoglet minimum to-tre geder, tre stykker kvæg, en hest og en hund samt et svin.

Sammenligner man knogletene fundet i 2009 med knogletene fra de tidligere udgravninger (FHM 691) er der både ligheder og forskelle. Således er fisk og geder ikke tidligere påvist, mens knoglet af sangsvane, andefugle, kvæg, hest og hund alle indgår i de tidligere fund. Det kan undre at knoglet af geder ikke tidligere er registreret i materialet fra Vædebro, mens får er vel repræsenteret.

Jacob Kveiborg
Konserverings- og naturvidenskabelig afdeling
Moesgård Museum

BILAG 5

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Placering af krigsbytteofferpladser

BILAG 6

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Placering af fundpladser med "krigerknogler" i Europa

England

Danebury¹

¹ Kilde: <http://pars.els-cdn.com/content/image1-s2.0-S0305440311003931-gr1.jpg>

BILAG 6

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Frankrig

Gournay-sur-Aronde¹

Ribemont-sur-Ancre²

¹ Kilde: <http://www.map-france.com/town-map6060281mini-map-Gournay-sur-Aronde.jpg>

² Kilde: <http://www.map-france.com/town-map8080672mini-map-Ribemont-sur-Ancre.jpg>

BILAG 6

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Tyskland

Kalkriese¹

Tollense²

¹ Kilde: http://www.places-in-germany.com/graphic-germany-map.php?port_loc_id=112239

² Kilde: <http://history.sf-fandom.com/files/2011/05/tollense-01.jpg>

BILAG 7

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Plan over pladsen ved Gournay-sur-Aronde¹

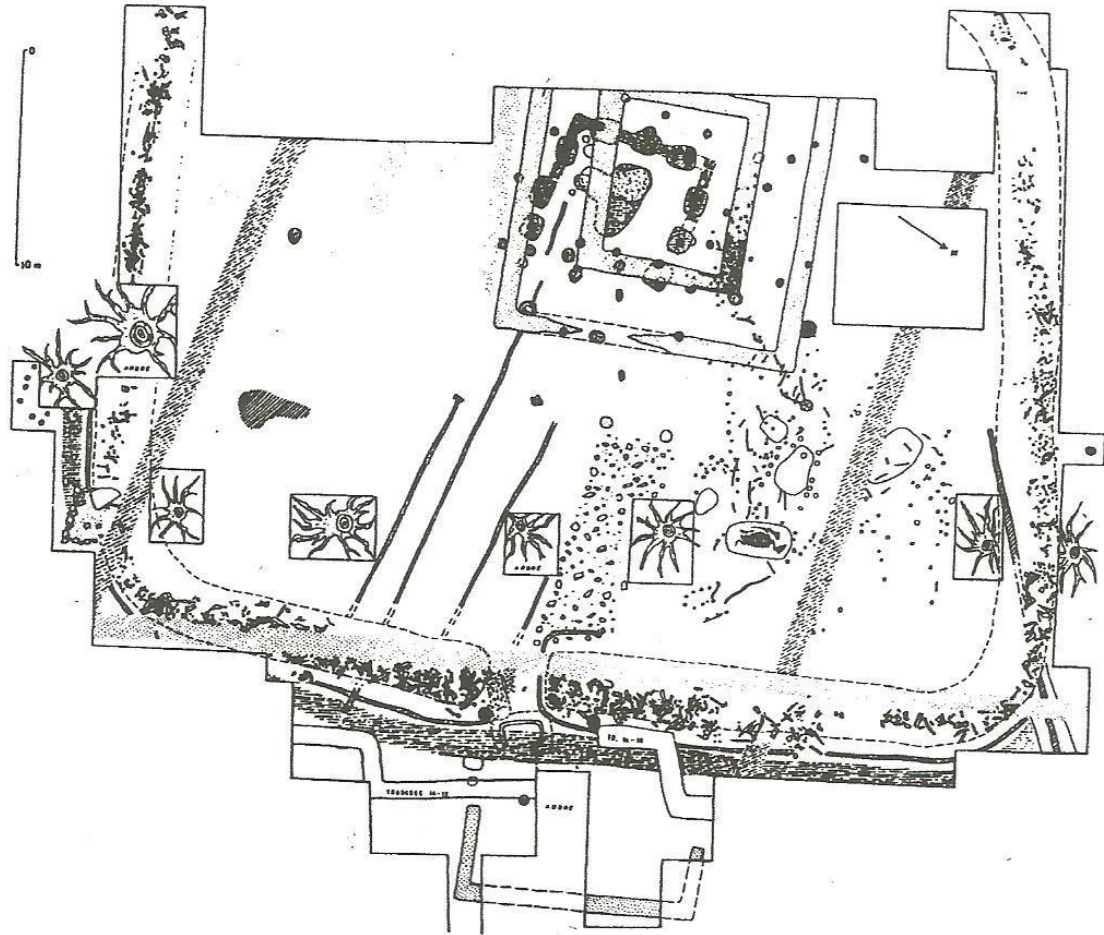

Figure 24.3 General plan of the structures of the sanctuary at Gournay-sur-Aronde. (After Brunaux 1988.)

¹ Kilde: Webster, Jane, 1995, "Sanctuaries and Sacred Places", i *The Celtic World*, Miranda J. Green (red.), Routledge, London, s. 456

BILAG 8

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Plan over pladsen ved Ribemont-sur-Ancre¹

From the dead to the living

199

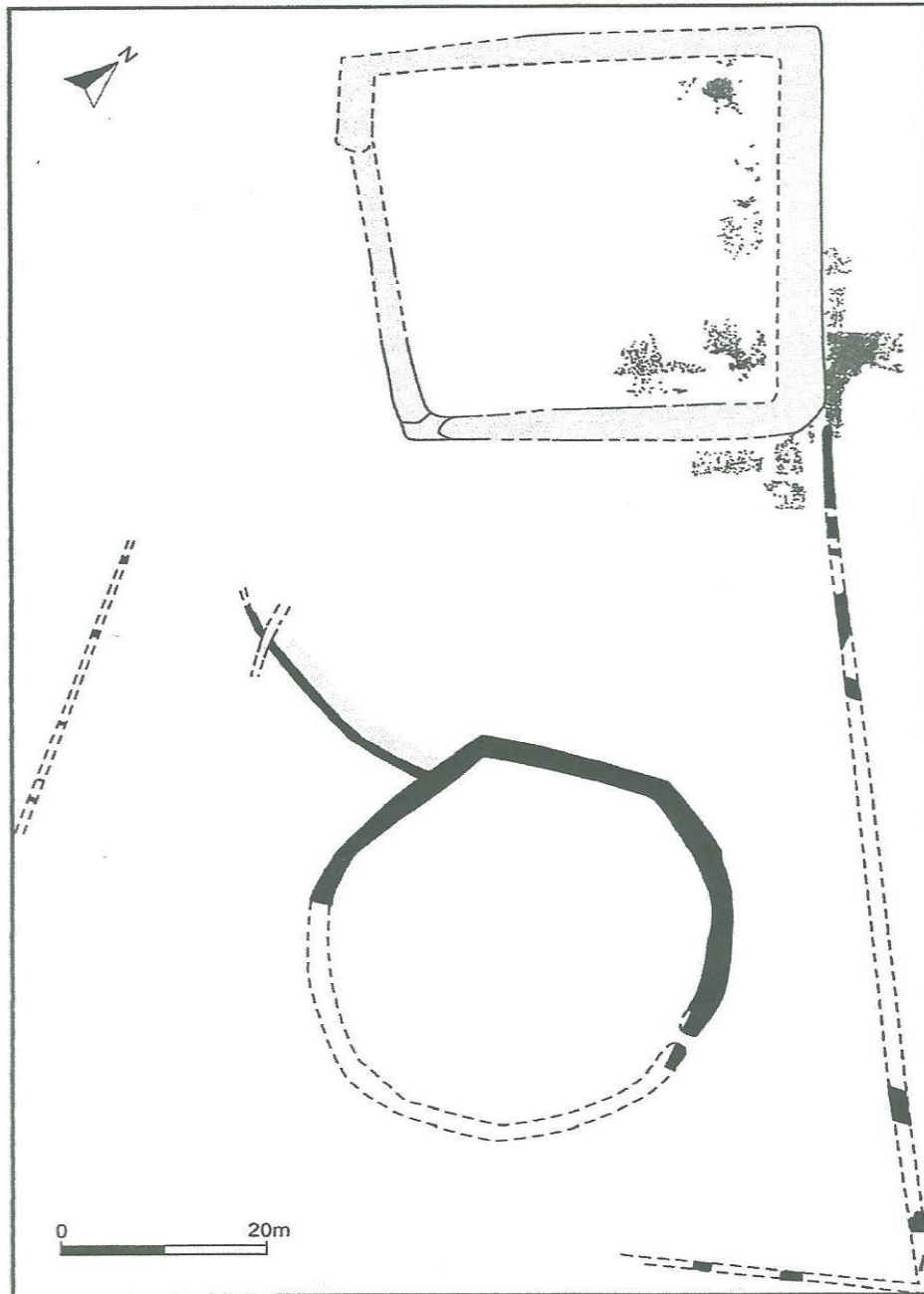

ILLUSTRATION 6.13. Three interconnected enclosures that formed the focus for Middle Iron Age activity at Ribemont-sur-Ancre. The square enclosure at the north end had an open interior with 'ossuaries' of human bones around the periphery. The oval enclosure contained exposed corpses of warriors and was eventually marked by a ring of sandstone stelae. Other dense deposits of human remains occupied parts of the larger, trapezoidal enclosure. (Drawn by Rachael Kershaw after Brunaux 2003a, 65)

¹ Kilde: Armit, Ian, 2012, *Headhunting and the body in Iron Age Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 199

BILAG 8

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Rekonstruktion af platformen med hovedløse krigere ved Ribemont-sur-Ancre²

² Kilde: <http://fbradu.free.fr/celtesles-celtesdessin-ribemont.jpg>

BILAG 9

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Komparativ fundsituation mellem og Alken Enge & Tollense-dalen

Akkumulerede humane knogler, Alken Enge 2012¹

Akkumulerede humane knogler, Tollense-dalen, 2008/2009²

Detlef Jantzen et al.

Research

Figure 3. The find layer in the test trench excavated in 1996. Note the mixture of human bones and the two long bones found close to the river in anatomically correct positions (photograph: Ch. Jantzen).

¹ Kilde: Privatfoto (Pernille M. Boye Thulstrup)

² Kilde: Brinker et al., 2010, "A Bronze Age battlefield? Weapons and trauma in the Tollense Valley, North-eastern Germany", i *Antiquity* 85, 2011, s. 421.

BILAG 10

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Udvalgte uddrag af klassiske tekstlige kilder

Julius Cæsar (100 - 44 f.v.t.)

Cæsar om menneskeofring hos gallerne:

"Hos hele det galliske Folk spiller Gudsdyrkelsen en overmaade stor Rolle. Naar de falder i en svær Sygdom, eller de er i Krig eller udsatte for anden Livsfare, bringer de derfor enten et Menneskeoffer eller lover at ville bringe et saadant, som Druiderne saa forretter for dem; de mener nemlig ikke, at de udødelige Guder kan forsones, med mindre der gives Liv for Liv. Lignende Ofringer er indstiftede ved offentlige Foranstaltninger. Nogle Steder har de ogsaa Afgudsbilleder af uhyre Størrelse, hvis Lemmer, der er flettede af Ris, de fylder med levende Mennesker og stikker Ild i, saa at Menneskene brænder op sammen med dem. At de saaledes henrettede er Folk, der er grebne i Tyveri, Røveri og anden Misgerning, mener de, er Guderne mest velbehageligt; men er der Mangel paa saadanne, griber man ogsaa til at henrette uskyldige." (Cæsar, *De Bello Gallico* 6.5.16¹)

Cæsar om gallernes guder og ofring af krigsbytte:

"Den Gud, de [gallerne] dyrker mest, er Merkur. Af ham har de fleste Billeder, og de nævner ham som Opfinder af alle Kunster, som Vejviser og Fører paa Rejser og mener, at alt Pengeerhverv og Handel især afhænger af ham. Næst efter ham dyrker de Apollo, Mars, Jupiter og Minerva. Om dem har de omtrent samme Forestillinger som alle andre Folk: Apollo fordriver Sygdomme, Minerva er Ophav til alskens Kunstfærdighed og Haandværk, Jupiter hersker i Himlen, og Mars raader for Krig. Ham lover de for det meste, naar de har bestemt at levere et Slag, det forventede Krigsbytte. Efter en Sejr, ofrer de saa det tagne Kvæg til ham og bringer det øvrige Bytte sammen paa eet Sted. I mange Stater kan man derfor paa indviede Steder se høje Dynger af saadanne Ting, og det er kun sjældent forekommet, at nogen har fordristet sig til med Ringeagt for det hellige enten at skjule taget Bytte eller at bortføre noget af det henlagte. Der er ogsaa sat den strengeste og pinefuldeste Straf derfor." (Cæsar, *De Bello Gallico*, 6.5.17)

Cæsar om germanernes religion:

"Germanernes Sæder er i høj Grad forskellige fra disse [gallernes]. De har ingen Druider til at forestaa Religionsvæsenet, og lægger heller ikke synderlig Vægt paa Ofringer. De ved ikke af andre Guder, end dem, de kan se, og hvis mægtige Hjælp de tydelig fornemmer, Solen, Ilden og Maanen. De øvrige Guder kender de ikke engang af Omtale." (Cæsar, *De Bello Gallico*, 6.6.21)

¹ 6. bog, kap.5, afsnit 16

BILAG 10

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Diodorus Siculus (ca. 90 – 30 f.v.t.)

Diodorus Siculus om hoveder som trofæer:

”(4) When their enemies fall they cut off their heads and fasten them about the necks of their horses; and turning over to their attendants the arms of their opponents, all covered with blood, they carry them off as booty, singing a paeon over them and striking up a song of victory, and these first-fruits of battle they fasten by nails upon their houses, just as men do, in certain kinds of hunting, with the heads of wild beasts they have mastered. (5) The heads of their most distinguished enemies they embalm in cedar-oil and carefully preserve in a chest, and these they exhibit to strangers, gravely maintaining that in exchange for this head some one of their ancestors, or their father, or the man himself, refused the offer of a great sum of money. And some men among them, we are told, boast that they have not accepted an equal weight of gold for the head they show, displaying a barbarous sort of greatness of soul; for not to sell that which constitutes a witness and proof of one's valour is a noble thing, but to continue to fight against one of our own race, after he is dead, is to descend to the level of beasts.” (Diodorus, *Bibliotheka Historica*, 5.29.4-5¹)

Diodorus Siculus om ofring af kriminelle og fanger hos kimbrerne:

”(6) And in pursuance of their [the Cimbrians] savage ways they manifest an outlandish impiety also with respect to their sacrifices; for their criminals they keep prisoner for five years and then impale in honour of the gods, dedicating them together with many other offerings of first-fruits and constructing pyres of great size. Captives also are used by them as victims for their sacrifices in honour of the gods. Certain of them likewise slay, together with the human beings, such animals as are taken in war, or burn them or do away with them in some other vengeful fashion.” (Diodorus, *Bibliotheka Historica*, 5.32.6)

¹ 5. bog, kap. 29, afsnit 4-5

BILAG 10

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Strabo (ca. 64/63 f.v.t. – 24 e.v.t.)

Strabo om hovedjagt, hovedkult og menneskeofring blandt gallerne:

"I mean the fact that when they depart from the battle they hang the heads of their enemies from the necks of their horses, and, when they have brought them home, nail the spectacle to the entrances of their homes. At any rate, Poseidonius says that he himself saw this spectacle in many places, and that, although at first he loathed it, afterwards, through his familiarity with it, he could bear it calmly. The heads of enemies of high repute, however, they used to embalm in cedar-oil and exhibit to strangers, and they would not deign to give them back even for a ransom of an equal weight of gold. But the Romans put a stop to these customs, as well as to all those connected with the sacrifices and divinations that are opposed to our usages. They used to strike a human being, whom they had devoted to death, in the back with a sabre, and then divine from his death-struggle. But they would not sacrifice without the Druids. We are told of still other kinds of human sacrifices; for example, they would shoot victims to death with arrows, or impale them in the temples, or, having devised a colossus of straw and wood, throw into the colossus cattle and wild animals of all sorts and human beings, and then make a burnt-offering of the whole thing." (Strabo, *Geografika*, 4.4.5¹)

Strabo om menneskeofring af krigsfanger blandt kimbrerne:

"It is reported that the Cimbri had a peculiar custom. They were accompanied in their expeditions by their wives; these were followed by hoary-headed priestesses, clad in white, with cloaks of carbasus fastened on with clasps, girt with brazen girdles, and bare-footed. These individuals, bearing drawn swords, went to meet the captives throughout the camp, and, having crowned them, led them to a brazen vessel containing about 20 amphorae, and placed on a raised platform, which one of the priestesses having ascended, and holding the prisoner above the vessel, cut his throat; then, from the manner in which the blood flowed into the vessel, some drew certain divinations; while others, having opened the corpse, and inspected the entrails, prophesied victory to their army." (Strabo, *Geografika*, 7.2.3)

¹ 4. bog, kap. 4, afsnit 5

BILAG 10

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Tacitus (ca. 56-117 e.v.t.)

Tacitus om Varusslaget:

”(59) ... Endnu kunne man i Germanernes lunde se romerske våben, som han [Arminius] havde ophængt og helliget til fædrenes guder; ... (60) Her var man ikke langt fra den tevtoburgske skov, hvor Varus's og hans legioners ben skulde ligge hen ubegravede. (61) ... De kom til Varus's første lejr, der ved sit vide omfang og udstrækningen af sin våbenplads viste sig at være et værk af tre legioner; længere henne kunde man af en halvt ødelagt vold og en sid grav skønne, at der havde de allerede svækkede lævninger af dem lejret sig. Midt på sletten lå der hvidnende ben, spredte eller samlede, alt eftersom de havde flygtet eller sat sig til modværge; ved siden af lå der stumper af spyd og lemmer af heste, og dernæst så man menneskehoveder naglede fast til træstammer. I de nærliggende lunde stod barbariske altre, hvor de havde slagtet tribuner og centurioner af første rang. De, der havde overlevet dette nederlag og vare undslupne fra slaget eller fra fangenskab, fortalte, at her vare legaterne faldne, hist vare ørnene røvede, og ligeledes, hvor Varus havde fået sit første sår, og hvor han havde fundet døden for sin egen ulykkelige hånd, ved sit eget stød, fræmdeles hvor Arminius havde stået og talt til sine folk, hvor mange galger han havde rejst til fangerne, hvor mange gruber han lod grave, og hvorledes han i sit overmod havde hånet faner og ørne. (62) Så begravede da den romerske hær, som var tilstede, sex år efter nederlaget de tre legioners ben; ingen fik at vide, om det var lævningerne af de fræmmede eller af hans egne, han tildækkede med jord; de nedgravede alle, som var det pårørende eller slægtninge, og deres had til fjenden øgedes, så de på én gang vare opfyldte af sorg og af forbitrelse. ...”
(Tacitus *Annales*, 1.3.59-62¹)

Tacitus om krisbytteofringer:

”I samme sommer kom det til et stort slag imellem Hermundurerne og Khatterne, idet begge med vold søgte at tilegne sig en grænseflod, som var meget rig på salt, ikke blot af lyst til at afgøre alting ved sværdet, men også ifølge en medfødt tro hos dem: ”Disse steder lå himlen nærmest, og ingensteds kunde guderne bedre høre menneskenes bønner. Derfor var det også, at der ved de himmelske magters nåde fræmkom salt i denne å og i disse skove...” Krigen faldt heldig ud for Hermundurerne, men var til så meget større ulykke for Khatterne, fordi begge folk, for det tilfælde, at de sejrede, havde indviet fjendens hær til Mars og Merkur – et løfte, ifølge hvilket heste, mænd, kortsagt alt, hvad der falder i sejrherrens hånd, hjemfalder til ødelæggelse.”
(Tacitus *Annales*, 13.5.56-58).

¹ 1. bog, kap. 3, afsnit 59-62

BILAG 10

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Tacitus om kelteres hellige lunde og krigsfanger:

"On the shore stood the opposing army with its dense array of armed warriors, while between the ranks dashed women, in black attire like the Furies, with hair dishevelled, waving brands. All around, the Druids, lifting up their hands to heaven, and pouring forth dreadful imprecations, scared our soldiers by the unfamiliar sight, so that, as if their limbs were paralysed, they stood motionless, and exposed to wounds. Then urged by their general's appeals and mutual encouragements not to quail before a troop of frenzied women, they bore the standards onwards, smote down all resistance, and wrapped the foe in the flames of his own brands. A force was next set over the conquered, and their groves, devoted to inhuman superstitions, were destroyed. They deemed it indeed a duty to cover their altars with the blood of captives and to consult their deities through human entrails." (Tacitus, *Annales*, 14.30¹).

Tacitus om henrettelse af krigere og germanernes hellige lunde:

"(2) Men kun præsterne har myndighed til at lade krigere henrette og slå i lænker. Ja, selv piskning må ikke overlades til andre end dem. Derved virker det ikke som en simpel afstraffelse og kommer ikke til at stå som hærførerens befaling, men som et bud fra den gud, de mener er med dem, når de er i krig. (3) Skal de i kamp, fører de bestemte billeder og symboler, som de henter i deres hellige lunde, med sig. ..."
(Tacitus, *Germania*, 7,2-3²)

Tacitus om germanernes guder:

"(1) Af guder dyrker de navnlig Merkur, og de regner det for en hellig pligt at bringe ham endog menneskeofre på fastsatte dage. Herkules og Mars forsoner de kun med de tilladte dyreofre. (2) En del af sveberne ofrer også til Isis. ... (3) I øvrigt anser de det for uforeneligt med de himmelske magters storhed at slutte dem inde bag vægge og give dem menneskelige træk. De indvier lunde og skove til dem, og det hemmelighedsfulde væsen, som de kun skuer med ærefrygt, benævner de med gudenavne."
(Tacitus, *Germania*, 9.1-3)

Tacitus om afstraffelse:

"(1) På folkeforsamlingen er det også muligt at fremsætte anklager og anlægge sag, som kan medføre dødsstraf. Straffen er afhængig af forseelsen. Forrædere og overløbere hænger de i træer; kujoner, krystere og sådanne, der har vanæret deres krop, drukner de i sumpede moser og lægger et fletværk over dem. (2) De forskellige former for dødsstraf bygger på den opfattelse, at forbrydelser skal vises frem under selve afstraffelsen, men skændselsgerninger skjules." (Tacitus, *Germania*, 12.1-2)

¹ 14. bog, kap. 30

² Kap. 7, afsnit 2-3

BILAG 10

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Tacitus om menneskeofringer blandt germanerne i deres hellige lund:

”(1) Semnonerne beretter, at de er de ældste og fornemste blandt Sveberne; påstanden om deres høje alder bestyrkes af en religiøs skik. (2) På et fastsat tidspunkt mødes alle folkeslag af samme navn og samme slægt, repræsenteret ved udsendinge, i en skov af – *fædrene viet, af frygt omgivet, fra urtiden hellig*. Der fejrer de med et menneskeoffer på de forsamledes vegne den grufulde begyndelse til deres barbariske kult. (3) Respekten for helliglunden ses også på en anden måde. Ingen betræder den uden at være bundet med reb som et udtryk for sin egen underlegenhed og en tilkendegivelse af guddommens magt. Skulle han falde, er det ham ikke tilladt at rejse sig og stå op: de ruller sig ud langs jorden. (4) Hele deres overtroiske kult hviler på den forestilling, at deres folk stammer fra denne lund, og at en gud dér hersker over alt, mens alt andet er ham underlagt og lydigt. ...” (Tacitus, *Germania*, 39.1-4).

Tacitus om Nerthus:

”(1) ... Dernæst følger Reudigner, Avioner, Anglier, Variner, Eudoser, Suariner og Nuitoner, der er beskyttet af floder og skove. (2) Ved disse folkeslag - taget hver for sig - er der intet bemærkelsesværdigt, andet end at de i fællesskab dyrker Nerthus, det vil sige Moder Jord, og tror, at hun griber ind i menneskenes anliggender og kommer kørende rundt til de forskellige folkeslag. På en ø ude i Oceanet findes en hellig lund, og i den står en indviet vogn, der er dækket med et klæde. Kun én præst må røre den. (3) Han fornemmer, når gudinden er tilstede i sin helligdom, og medens hun på sin vogn trækkes afsted af køer, ledsager han hende fuld af ærefrygt. Da er der glade dage, og alle de steder, som gudinden finder værdige til at besøge og gæste, er smykket til fest. (4) De begynder ikke krig og bærer ikke våben. Hvert eneste sværd er låst nede; da kender de, og da elsker de kun fred og ro, indtil samme præst fører gudinden, som er træt og mæt af samværet med de dødelige, tilbage til helligdommen. (5) Derpå vaskes vognen og klædet, og, hvis man vil tro det, guddommen selv i en afsidesliggende sø. Slaver, som straks efter opsluges af søen, udfører renselsen. Dette har skabt en hemmelighedsfuld gysen og from uvidenhed om, hvad det er for et væsen, som kun ses af disse dødsdømte.” (Tacitus *Germania*, 40.1-5)

BILAG 10

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Paulus Orosius (ca. 385 - 420 e.v.t.)

Paulus Orosius om krigsbytteofringer:

“(16) In the six hundred and forty-second year after the founding of the city, C. Manlius (consul in 105 B.C.), the consul, and Q. Caepio, the proconsul, being sent against the Cimbri, Teutones, Tigurini, and Ambrones, Gallic and German tribes, which at that time had conspired to blot out the Roman Empire, divided the provinces among themselves, making the Rhone River the boundary. ... For in this battle (Fought north of Arles, near Arausio, on the sixth of October, 105 B.C.), M. Aemilius, a man of consular rank, was captured and killed, and the two sons of the consul were slain. Antias writes that eighty thousand Romans and allies were slaughtered at this time and that forty thousand servants and camp followers were killed. Thus, of the entire army, only ten persons are said to have survived to bring back the wrenched news to increase the miseries of the people. The enemy, after gaining possession of both camps and great booty, by a certain strange and unusual bitterness completely destroyed all that they had captured; clothing was cut to pieces and thrown about, gold and silver were thrown into the river, corselets of men were cut up, trappings of horses were destroyed, and the horses themselves were drowned in whirlpools, and men with fetters tied around their necks were hung from trees, so that the victor laid claim to no booty, and the conquered to no mercy. At that time, there not only was very great grief at Rome, but also fear lest the Cimbri would immediately cross the Alps and destroy Italy. ...” (Orosius, *Historia Adversum Paganos*, 5.16¹)

¹ 5. Bog, 16. kap.

BILAG 10

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Litteratur

Cæsar, Gaius Julius

- 1942 *De Bello Gallico / Cæsars Gallerkrige*, Joh. B. Koch (overs.), Adam Afzelius (red.), Nordisk Forlag, København

Diodorus Siculus

- 1982 *Bibliotheca Historica / The Library of History*, C. H. Oldfather (overs.), Harvard University Press, Harvard

Orosius, Paulus

- 1981 *Historia Adversum Paganos Libri VII / The Seven books of history against the pagans*, R. J. Deferrari (overs.), 2. udg., The Catholic University of America Press Inc.

Strabo

- 1978 *Geografika / The Geography of Strabo*, H. L. Jones (overs.), Harvard University Press, Harvard

Tacitus, Cornelius

- 1885 *Annales (Cornelius Tacitus's Årbøger eller Rom under Cæsarerne. Den Ældre Romerske Kejsertid. Årbøger og Historiebøger)*, Første bind (Årbøgerne 1.-6. bog), O. A. Hovgård (overs.), Karl Schønbergs forlag, København
- 1887 *Annales (Cornelius Tacitus's Årbøger eller Rom under Cæsarerne. Den Ældre Romerske Kejsertid. Årbøger og Historiebøger)*, Andet bind (Årbøgerne 11.-16. bog), O. A. Hovgård (overs.), Karl Schønbergs forlag, København
- 1942 *Annales*, W. J. Brodribb, S. Bryant & A. J. Church (red.), Random House, Inc., New York
- 1974 *Germania*, N. W. Bruun & A. A. Lund (overs.), Wormianum, Aarhus

BILAG 11

Speciale – Maj 2013 - Pernille M. Boye Thulstrup

De Døde Krigere: En komparativ analyse af humant knoglemateriale fra jernalderens rituelle kontekster

Kronologisk oversigt over frugtbarhedsofringer, menneskeofringer & krigsbytteofringer¹

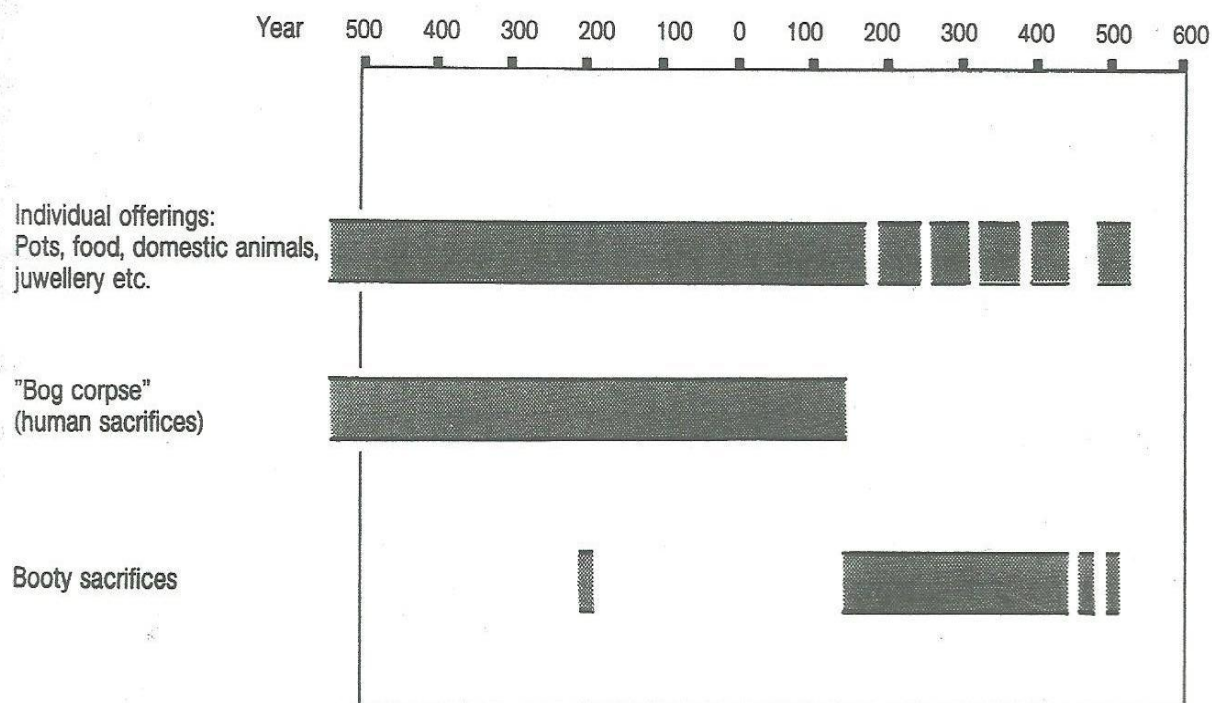

Figure 9. Tentative chronology of the various types of sacrificial finds in southern Scandinavia.

¹ Kilde: Fabeck, Charlotte, 1991, "Booty Sacrifice in Southern Scandinavia: A Reassessment", i *Sacred and Profane*, P. Garwood, D. Jennings, R. Skeates & J. Toms (red.), Oxford University Committee for Archaeology, Oxford, s. 97